

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut mezinárodních studií

Jan Kudrhalt

**Reforma sovětského hospodářství během
perestrojky 1986 - 1991**

Bakalářská práce

Praha 2009

Autor práce: **Jan Kudrhalt**

Vedoucí práce: **Mgr. Karel Svoboda**

Oponent práce: **PhDr. Bohuslav Litera CSc.**

Datum obhajoby: **2009**

Hodnocení:

Bibliografický záznam

KUDRHALT, Jan. *Reforma sovětského hospodářství během perestrojky 1985 - 1991*. Praha: Karlova univerzita, Fakulta sociálních věd, Institut mezinárodních studií, 2009. 48 s. Vedoucí diplomové práce Mgr. Karel Svoboda.

Anotace

Bakalářská práce „Reforma sovětského hospodářství během perestrojky 1985 - 1991“ poukazuje na fakt, že sovětské vůdci chtěli původně hospodářský systém zachovat v jeho stávající podobě, aby tak nenarušili celé ekonomicko-politické klima v zemi. Jednotlivé pokusy systémových změn, které měly posílit hospodářskou stabilitu a případný růst, však měly přesně opačný efekt než se očekávalo a krizi jen prohlubovaly. Neúspěšné snahy o změnu v systému postupně donutily sovětské reformátory reálně uvažovat o reformě systému samotného, což do té doby bylo něco nepředstavitelného. Jedním z cílů této práce je zjistit, kdy k tomuto přelomu došlo a dokázat hypotézu, že nebylo možné provést důsledné hospodářské reformy (zavedení klasických tržních prvků do ekonomiky), které by podpořily ekonomický růst, aniž by to nutně vedlo k rozpadu celého hospodářsko-politického systému Sovětského svazu.

Annotation

The bachelor thesis „Soviet economic reform during perestroika 1985-1991“ points out the fact that Soviet leaders originally wanted to preserve the economic system in its current form, so that they wouldn't interfere with the overall economical and political climate in the country. Individual attempts on systemic changes that should have led to economic stability and eventual growth had an exactly opposite effect than expected and only led to a deepening of the crisis. Failed efforts to perform changes within the system gradually led the Soviet reformists to actually think about a reform of the system itself. One of the aims of this thesis is to establish when this turning point occurred and prove the hypothesis that it was not possible to perform thorough economic reforms (introduction of classical elements of market economy) encouraging economic growth without necessarily resulting in a breakdown of the whole economical and political system of the Soviet Union.

Klíčová slova

Sovětský svaz, hospodářská reforma, perestrojka, demokratizace, glasnost, uskorenije

Keywords

Soviet Union, economic reform, perestroika, democratisation, glasnost, uskorenije

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracoval/a samostatně a použil/a jen uvedené prameny a literaturu.
2. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna veřejnosti pro účely výzkumu a studia.

V Praze dne 22.5.2009

Jan Kudrhalt

Poděkování

Chtěl bych poděkovat vedoucímu své bakalářské práce panu Mgr. Karlu Svobodovi za trpělivé vedení, pomoc a podněty, které mi během psaní této práce poskytoval.

Obsah

ÚVOD.....	8
1. CHARAKTERISTIKA HOSPODÁŘSKO-POLITICKÉ SITUACE V SSSR V PRVNÍ POLOVINĚ 80. LET	10
1.1 OBECNÁ CHARAKTERISTIKA SITUACE V SOVĚTSKÉM SVAZU	10
1.2 M. S. GORBAČOV A NÁSTUP K MOCI	12
1.3 CHARAKTERISTIKA SOVĚTSKÉ EKONOMIKY V 80. LETECH	13
2. PŘÍPRAVA A VÝČET GORBAČOVOVÝCH REFORM V LETECH 1986 - 1991	17
2.1 REFORMNÍ KROKY V POLITICKÉ OBLASTI	17
2.2 OBECNÁ CHARAKTERISTIKA HOSPODÁŘSKÝCH REFORM	19
2.3 USKORENÍ A PROTIALKOHOLNÍ KAMPAŇ	21
2.4 DRUHÁ FÁZE PERESTROJKY	24
2.4.1 <i>Družstevnictví</i>	27
2.4.2 <i>Měnová politika</i>	30
2.4.3 <i>Vstup zahraničních partnerů do společných podniků</i>	31
2.5 REFORMA ZEMĚDĚLSTVÍ.....	32
3. CESTA OD REFORM KE KOLAPSU	37
3.1 DŮSLEDKY EKONOMICKÝCH REFORM	37
ZÁVĚR	39
SUMMARY	41
POUŽITÁ LITERATURA.....	43
SEZNAM PŘÍLOH.....	45
PŘÍLOHY	46

Úvod

Tato bakalářská práce již svým názvem vymezuje, jakou oblast světa a historické období bude analyzovat. Stěžejní část práce „Reforma sovětského hospodářství během perestrojky 1985 - 1991“ se zabývá hospodářskou situací v Sovětském svazu v druhé polovině osmdesátých let dvacátého století.

Období, které je pro tuto práci klíčové, začíná na jaře 1985, kdy byl M. S. Gorbačov zvolen do funkce generálního tajemníka ÚV KSSS. Jeho osobě se budu věnovat podrobně v první části práce. Konec analyzovaného období je spojen s rozpadem Sovětského svazu, tedy rokem 1991.

Práci jsem rozdělil do tří hlavních částí. První část práce charakterizuje výchozí situaci Sovětského svazu z hospodářsko-politického hlediska před nástupem Gorbačova do funkce. Krátce se věnuje období vlády jeho dvou předchůdců, Andropova a Černěnka. Dalším pod bodem této kapitoly je popis osobnosti Gorbačova, který dle mého názoru může objasnit některé jeho kroky a postoje. Nakonec se věnuji obecné specifikaci hospodářského systému Sovětského svazu. Cílem první části je tedy čtenáře seznámit s obecným fungováním věci v daném období.

V práci je klíčová druhá část, která je věnována konkrétním hospodářsko-politickým opatřením uskutečněným tehdejšími sovětskými vedením, která měla významný dopad na fungování celého systému. U vybraných procesů jsou popsány jejich výchozí příčiny, zamýšlené důsledky a konečné dopady v praxi. Druhá kapitola tak rozebírá dílčí opatření, jako byla problematika protialkoholní kampaně, příčiny inflace, snaha o rozvoj podnikatelské činnosti či spolupráce se zahraničními partnery. Jsem přesvědčen, že na těchto konkrétních příkladech lze ukázat nesystémovost změn prováděných ve snaze reformovat sovětský systém a především doložit špatnou předvídatelnost celkových dopadů těchto reformních kroků.

Ve třetí části práce se věnuji důsledkům reformy. Z počátku sice změny vedly k mírnému zlepšení sovětského hospodářství, problémy zásadního rázu se však projevíly velmi brzy. Třetí kapitola analyzuje dopady jednotlivých kroků především v poslední fázi perestrojky, které vedly až ke kolapsu celého sovětského hospodářství. Cílem je zejména poukázat na fakt, že celé ekonomické reformy ve svém důsledku vedly až k rozpadu samotného Sovětského svazu. Vzhledem k tématu práce je třetí kapitola pouze krátkým přiblížením důsledků reformy podrobně popsaných v druhé kapitole.

Tato práce není chronologickým popisem historických událostí, které jsou spojené s politicko-ekonomickými změnami Sovětského svazu v druhé polovině 80. let. Chybí některá fakta, která byla pominuta naprosto záměrně. Cílem této práce není snaha o vytvoření kompletního obrazu sovětských hospodářských dějin v daném období, což vzhledem k rozsahu není ani možné. Naopak má na několika klíčových událostech ukázat, k jak neefektivním řešením existujících problémů sovětský systém, za značného přispění nezkušených reformátorů, dospíval.

Velký důraz při psaní bakalářské práce jsem kladl na výběr literatury. Za úvod do tématu považuji knihu polského historika Martina Malii „Sovětská tragédie“, která je vhodnou publikací pro základní pochopení dané problematiky. Dalšími podobnými tituly, které jsem ocenil při studiu obecných faktů, jsou „Útěk od praporů“ od Karla Durmana a „Východ“ od Jiřího Vykoukala a kolektivu. V rámci hlubšího pochopení problematiky jsem ocenil knihy od Anderse Åslunda a J. P. Boettkeho. Dalším hodnotným zdrojem pro podrobné zmapování období perestrojky byly různé analytické články, které se podrobně věnovaly jednotlivým reformám z různých úhlů pohledu.

Vzhledem k jazykovým možnostem jsem převážně volil anglicky psanou literaturu, jejíž množství považuji za více než dostatečné. Celkově je tato problematika velmi dobře zmapována, jak v zahraničních titulech, tak v českém jazyce. Zahraniční literatura k tématu je při dnešních možnostech v České republice poměrně dobře dostupná. Za určitý nedostatek dostupné literatury lze považovat, že se obvykle věnuje především politickým změnám, které jsou bezpochyby pro změny ekonomické klíčové, ale na jejich úkor autoři ekonomické změny odsouvají do pozadí.

1. Charakteristika hospodářsko-politické situace v SSSR v první polovině 80. let

Problematiku ekonomických reforem v Sovětském svazu v druhé polovině osmdesátých let nelze vytrhnout z kontextu hospodářsko-politického vývoje země ke konci 70. let a v první polovině 80. let 20. století. Klíčová je především charakteristika hospodářství Sovětského svazu. V tomto období se postupně navrchovaly hospodářské problémy, které určitým způsobem přispívaly ke společensko-politické nestabilitě. Kořeny veškerých vnitřních problémů nelze hledat pouze v tomto období, ty mají svůj původ již v letech předešlých, ale právě v první polovině a pak především ve druhé polovině 80. let se problémy projeví v plném rozsahu.

Politická situace, která panovala v Sovětském svazu v 80. letech 20. století, byla založena na dominantním postavení komunistické strany. Je vymezena vládou *Jurije Andropova*¹, *Konstantina Černěnka*² a především nástupem Michaila Sergejeviče Gorbačova. Právě on byl tím mužem, který měl definitivně změnit tvář Sovětského svazu.

1.1 Obecná charakteristika situace v Sovětském svazu

V hospodářské oblasti Sovětského svazu se operovalo s koncepcí tzv. rozvinutého socialismu, která odlišovala SSSR od dalších komunistických států. Sovětské satelity sice socialismus budovaly, avšak jejich socialismu nebyl na tak vysoké úrovni jako ten sovětský. V 70. letech si představitelé SSSR již uvědomovali, že k dosažení komunistické společnosti bude potřeba mnohem delší časový úsek, než v minulosti propagovali. *Socialismus tak přestal být jen relativně krátkým obdobím mezi kapitalismem a komunismem a koncepčně se změnil v dlouhou historickou etapu, která se řídila vlastními zákony rozvoje.*³ Ekonomicky tato „rétorická“ změna nepřinesla nic nového. Kládl se důraz na státní vlastnictví, ústřední plánování, hierarchickou

¹ Jurij Vladimirovič Andropov (1914 - 1984) stál v letech 1967 - 1982 v čele KGB. Po smrti Brežněva byl 12. listopadu 1982 zvolen generálním tajemníkem ÚV KSSS. V červnu 1983 se stal předsedou Prezidia Nejvyššího sovětu SSSR.

² Konstantin Ustinovič Černěnko (1911 - 1985) byl dlouholetým spolupracovníkem Brežněva. Po smrti Andropova byl 13. února 1984 zvolen generálním tajemníkem ÚV KSSS, od dubna téhož roku zastával funkci předsedy Prezidia Nejvyššího sovětu SSSR.

³ VYKOUKAL, Jiří; TEJCHMAN, Miroslav; LITERA, Bohuslav. *Východ: vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944 – 1989*, 1. vydání, Praha: Libri, 2000, str. 482.

organizovanost a kvantitativní ukazatele. Značné rezervy systému bylo možné nalézt v sociální sféře, zdravotnictví či školství, stále častěji se objevovaly i ekologické problémy. *Negativní jev představoval značně rozšířený alkoholismus a především pak korupce nejen řadových, ale i nejvyšších stranických špiček včetně Brežněvovy rodiny.*⁴

Po smrti *Leonida Iljiče Brežněva*⁵ se jeho nástupcem v čele státu stal Jurij Andropov, dosavadní šéf sovětské tajné služby KGB. Všichni autoři se shodují v názoru, že sovětská tajná policie, potažmo její čelní představitelé, byla jednou z mála organizací, která znala skutečný stav věcí v zemi. Jurij Andropov jako bývalý šéf KGB znalý neutěšených poměrů si byl vědom toho, že je nutné provést určité změny. Pokusil se proto o zavedení mírných reforem. Zde je však nutno podotknout, že reformy měly přispět k pouhé stabilizaci stávajícího systému. Sama podstata systému měla zůstat zachována. Tak jako mnozí před ním spatřoval největší problém sovětské společnosti v alkoholismu a existenci černého trhu. *Vystupňoval boj proti korupci, snažil se posílit všeobecnou disciplínu na úkor absentérství*⁶. Příslušníci milic tak kontrolovali veřejná místa, kde hledali absentující zaměstnance a hlásili je jejich zaměstnavatelům. *Výrazné zvýšení produktivity se ale nedostavilo, naopak takto koncipované kontroly rozhořčily lid.*⁷ Za neúspěšnější počín Andropovovy vlády lze proto považovat jeho kádrovou politiku. *Prosazoval nové a mladší stranické kádry a odstraňoval Brežněvovy obročníky*⁸.

Andropov zemřel v roce 1984. Podle *Arkádije Volského*⁹ mu měl *Andropov nadiktovat dodatek referátu k nadcházejícímu plénu ÚV, kde si přál, aby ho ve funkci nahradil Michail Sergejevič Gorbačov*¹⁰. Avšak stará *gerontokracie*¹¹ vybrala za generálního tajemníka Komunistické strany Sovětského svazu Konstantina Černěnka, tehdy 73 let starého.

⁴ DURMAN, Karel. *Útěk od praporů, Kreml a krize impéria 1964 - 1991*. Praha: Karolinum, nakladatelství Univerzity Karlovy, 1998, str. 253.

⁵ Leonid Iljič Brežněv (1906 - 1982) dokázal v aparátu strany a uvnitř nomenklatury rozmístit své lidi. Od roku 1964 zastával funkci prvního tajemníka a od roku 1966 generálního tajemníka ÚV KSSS. V letech 1960 - 1964 a 1977 - 1982 byl předsedou Prezidia Nejvyššího sovětu SSSR.

⁶ VYKOUKAL, Jiří; TEJCHMAN, Miroslav; LITERA, Bohuslav. *Východ ...*, str. 523.

⁷ Tamtéž, str. 523.

⁸ Tamtéž, str. 523.

⁹ Arkádij Volsky (1932 – 2006) působil jako poradce Andropova, Černěnka a posléze i Gorbačova.

¹⁰ DURMAN, Karel. *Útěk od praporů ...*, str. 289.

¹¹ Vláda starých, tedy společenské uspořádání, kde rozhoduje "Rada starších", jejíž vůdcové jsou mnohem starší než většina ostatní dospělé společnosti. Politické struktury jsou zde často uspořádány tak, že staří drží politickou moc uvnitř vládnoucí třídy. Při tom formálně nemusí být vůdci, stačí jim jen dominantní názorové postavení.

Černěnkův nástup k moci znamenal krok zpět. To se projevilo hned na první schůzi sekretariátu po jeho zvolení. Všem přítomným straníkům ohlásil: „*Budeme znovu pracovat v brežněvovském stylu.*“¹². Byly tak zastaveny veškeré pokusy reforem z Andropovovy éry.

1.2 M. S. Gorbačov a nástup k moci

Černěnko zemřel necelý rok po svém zvolení do funkce. Stará gerontokracie z větší části již vyklidila své pozice a zbytek možná v rámci určitého pudu sebezáchovy podpořil zvolení Michaila Sergejeviče Gorbačova do čela státu. Staří kádři si uvědomovali, že zvolení Gorbačova znamená změny, kterým se oni tak dlouho bránili, ale zároveň doufali, že nový relativně mladý vůdce dokáže situaci v Sovětském svazu stabilizovat.

Michail Sergejevič Gorbačov se narodil v roce 1931 ve Stavropolské oblasti. Vystudoval právnickou fakultu Lomonosovovy Moskevské státní univerzity. Není bez zajímavosti, že během studia se spřátelil s českým studentem Zdeňkem Mlynářem, který byl později jedním z nejvýznamnějších představitelů Pražského jara. Můžeme předpokládat, že právě jeho studentské styky s lidmi, kteří se významně podíleli na *Pražském jaru*¹³, byly jedním z faktorů, které formovaly jeho myšlení a postoje reformního komunisty. Paradoxem se může jevit to, že když Gorbačov do vrcholné politiky vstupoval, tito lidé byli v rámci *normalizace*¹⁴ z politického života odstraňováni. Nezastupitelnou roli v Gorbačovově politickém životě jistě má i jeho účast jako delegáta na přelomovém *XX. sjezdu KSSS*¹⁵ v roce 1956.

Mnohdy se tvrdí, že *kdyby byl sovětský režim doopravdy totalitní, nemohl by postavit do svého čela tak sympatického a smělého vůdce.*¹⁶ Navzdory tomuto tvrzení byl Gorbačov typickým příkladem úspěšného stranického aparátčíka. Jeho nespornou

¹² DURMAN, Karel. *Útěk od praporů ...*, str. 290.

¹³ Období politického uvolnění v Československu. Toto období začalo 5. ledna 1968, kdy se prvním tajemníkem ÚV KSČ stal Alexander Dubček, a pokračovalo do 21. srpna téhož roku, kdy vojáci Varšavské smlouvy vstoupili do Československa, aby zastavili započaté reformy.

¹⁴ Oficiální pojmenování pro čistky, propouštění ze zaměstnání, zavedení velké cenzury, zrušení mnoha zájmových a politických sdružení a organizací a další represivní opatření po násilném potlačení Pražského jara v roce 1968 armádami Varšavské smlouvy.

¹⁵ Konal se od 14. do 26. února 1956. Největší význam mělo především vystoupením Nikity Chruščova. V něm Chruščov poodhalil a odsoudil diktátorské praktiky svého předchůdce J. V. Stalina. Sjezd se tak považuje za bod obratu, jímž stalinismus přestal být oficiální politikou KSSS.

¹⁶ MALIA, Martin. *Sovětská tragédie. Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917 – 1941*, přel. P. Vereš, 1. vydání, Praha: Argo, 2004, str. 411.

výhodou bylo, že nad ním drželi ochrannou ruku mocní té doby. Především *Fjodor Kulakov*¹⁷ a Jurij Andropov, který v jeho politickém životě sehrál klíčovou roli. Po smrti Kulakova byl Gorbačov v roce 1978 jmenován do funkce v ÚV KSSS a za dva roky se ve svých devětačtyřiceti letech stal nejmladším členem politbyra. Mladý a charismatický Gorbačov byl vnímán jako korunní princ sovětského impéria, do kterého nevkládali naděje jenom jeho stoupenci ve straně, ale také politické špičky západních mocností.

1.3 Charakteristika sovětské ekonomiky v 80. letech

Dle názorů většiny autorů měla sovětská ekonomika silně monopolizovanou strukturu. Vzhledem k tomu, že veškeré podniky byly vlastněné a kontrolované státem, byla případná konkurence jednak zbytečná a hlavně nežádoucí. Přestože formálně byl vlastníkem všeho lid, de facto byla vlastníkem státního hospodářství nomenklatura, která řídila celý stát. O monopolizaci svědčí mimo jiné i fakt, že produkci většiny výrobků měly na starosti jeden nebo dva podniky. Např. *ve strojírenství bylo v roce 1988 16 absolutních monopolistů a 180 monopolních výrob. Podniky do 200 zaměstnanců tvořily v SSSR jen 5,3 % z celkového počtu, zatímco na Západě tvořily 30 až 50 %. První krok učiněný pro potlačení monopolizace v ekonomice byl uskutečněn až v roce 1990 v rámci usnesení rady ministrů.*¹⁸

Období let 1986 - 1990 spadalo do *dvanácté pětiletky*¹⁹, jejíž hlavní cíl byl definován heslem „urychlení sociálně-ekonomického rozvoje země“. Účelem pětiletky bylo centrální plánování ekonomiky, které v podstatě spočívalo ve svévolných zásadách vlády do hospodářství. K pochopení této problematiky je nutné od sebe odlišovat nominální a reálné plánování. *Nominální systém plánování byl soustavou „právních norem, pravidel, směrnic a dalších závazných dokumentů, které stanovily chování, zájmy a vzájemné vztahy řízených hospodářských subjektů“.*²⁰ *Naproti tomu reálný systém je „skutečný systém vztahů, zájmů a kritérií, které určují chování řízených*

¹⁷ Někdejší první tajemník v Stavropolu, Vedoucí zemědělského oddělení ÚV a člen politbyra. Po smrti v roce 1978 na jeho místo v ÚV nastoupil právě Gorbačov.

¹⁸ POPOV, V.; ŠMELEV, N. *Sovetskaja ekonomika: ot plana k rynku*. Moskva: Progress, 1991, str. 81, 83.

¹⁹ První pětiletka byla sestavena pro období let 1928 - 1932. Posloupnost pětiletky byla narušena v období druhé světové války, kdy byly sestavovány Mobilizační a Vojensko-hospodářské plány. První poválečná pětiletka zahrnovala roky 1946 - 1950.

subjektů“.²¹ Je tedy možné dojít k závěru, že hospodářství bylo sice formálně řízeno plánovaně, ale ve skutečnosti byla ekonomika do značné míry ovlivněna vztahy mezi subjekty. *Právě v průběhu reformních let narůstala úloha zisku jako kritéria hodnocení podniků v nominálním systému. Avšak v praxi, v reálném systému, bylo chování subjektů ovlivňováno snahou o maximalizaci průměrných mezd.*²²

Pokud se blíže podíváme na chování podniků, zjistíme, že většina podniků se snažila si obstarat zdroje a výrobní prostředky tak, aby co nejvíce snížily svou závislost na ostatních. Často tak docházelo k uzavírání různých psaných i nepsaných dohod s dodavateli. Zrovna tak často podniky žádaly o různé fondy z příslušného ministerstva, které byly posléze využity na zavedení výroby produktů, jež měly být původně dodávány někým jiným. V těchto subdodavatelských „pobočkách“ byla ale z pochopitelných důvodů mnohem nižší produktivita práce než ve specializovaných továrnách, které ale nestačily uspokojit poptávku. Potřeba sebezásobit se uzavíráním dohod s partnery měla také sekundární efekt, a to v nárůstu dopravy. *Objem přepravy na železnici v roce 1986 byl okolo 4 biliónů t/km, zatímco v USA činil tento ukazatel jen 1,4 biliónu t/km. Důvodem nebyl nižší rozvoj automobilové dopravy či větší teritorium SSSR, ale právě zmíněná neefektivnost.*²³

*Tyto poznatky úzce souvisí s pojmem převrácená řídicí pyramida.*²⁴ Převrácená pyramida byla založena na principu vnitrostranického boje. Každý člen politického vedení byl zodpovědný za svůj úsek hospodářství a musel se bránit ostatním členům, kteří ho chtěli z jeho pozice sesadit. Aby dosáhl plnění plánu, musel se osobně zasazovat za obstarání potřebných zdrojů pro svůj podnik. *Proto k sestavování konečných plánů často docházelo až podle dosažených výsledků, tj. v průběhu plánovaného období.*²⁵ *Můžeme s nadsázkou tvrdit, že konkurence mezi jednotlivými byrokraty nahrazovala konkurenci hospodářskou.*²⁶

V Sovětském svazu se vyvinuly dvě vládnoucí linie - státní struktury a stranické struktury komunistické strany - přičemž je zřejmé, že stranické struktury byly důležitější

²⁰ PRŮCHA, Václav. *Systém centrálně plánovaných ekonomik v zemích střední a jihovýchodní Evropy a příčiny jeho rozpadu*, ed. Daniel Váňa, Mezinárodní předkongresová konference. Praha: Vysoká škola ekonomická v Praze, 1995, str. 42 - 43.

²¹ Tamtéž, str. 33.

²² Tamtéž, str. 34.

²³ POPOV, V.; ŠMELEV, N. *Sovetskaja ekonomika ...*, str. 13.

²⁴ PRŮCHA, Václav. *Systém centrálně plánovaných ekonomik ...*, str. 42.

²⁵ Tamtéž, str. 43.

²⁶ BOETTKE, Peter J. *Why Perestroika failed. The Politics and Economics of Socialist Transformation*. London and New York: Routledge, 1992, str. 5.

a mocnější. Státní struktury se však dělily podle spravovaného odvětví, zatímco partajní linie byla rozdělena na teritoriálním základě. *Vládní zásahy mají svůj původ ve stranických rozhodnutích komunistické strany.*²⁷ Stranické zásahy byly ale podřízeny politbyru²⁸, které ovlivňovalo vládu, která ve výsledku měla vliv na Gosplan²⁹. Stranická rozhodnutí tak nebyla přijímána s ohledem na ekonomické potřeby, ale na potřeby politické a ideologické. V důsledku toho miliony lidí sice chodily každý den do práce, kde dosahovaly lepších či horších výsledků, ale ve výsledku toto nic neznamenalo, protože podniky, ve kterých pracovaly, byly častokrát úplně zbytečné nebo byly postaveny na špatném místě.

Nelze souhlasit s tvrzením Boettkeho ohledně sovětského hospodářství, a to že bylo ekonomikou tržní, byť postiženou výše uvedenými deformacemi. Už ze samotného názvu tržní hospodářství je nutné dovozovat přítomnost fungujícího trhu. Byl tedy v Sovětském svazu, státě velkých podniků alespoň formálně řízených z mocenského centra, přítomen trh jakožto prostor pro svobodné ekonomické chování jednotlivých aktérů? Odpověď je samozřejmě ne. Chování jednotlivých podniků totiž bylo dáno schváleným plánem a svobodné chování bylo omezeno jak z politických důvodů, tak i z čistě praktických důvodů daných nedostatkem přidělených výrobních zdrojů. Boettkeho předpoklad pravděpodobně vychází z toho, že i přes omezení centrálně řízeného ekonomického systému byl v Sovětském svazu zachován institut tržní ceny. Tento institut však nebyl součástí oficiální ekonomiky, nýbrž fungoval paralelně v šedé ekonomice. Boettke ve své argumentaci obě tyto ekonomiky směšuje dohromady a hovoří o nich jako o *vzájemně si nekonkurujících, mezi kterými je vztah symbiózy.*³⁰

K vysvětlení skutečného vztahu těchto ekonomik je ale nutné si objasnit vlastní příčiny vzniku šedé (paralelní) ekonomiky nezávislé na straně. Základním důvodem byla neschopnost systému fungovat správně, která byla de facto daná apriorně. KSSS jako aktér přímo zodpovědný za ekonomiku země nezvládala zajistit dostatek statků a služeb. *Např. v roce 1989 bylo ze 1.200 základních druhů zboží volně k dostání jen 50 druhů.*³¹ Protože spotřebitelé neměli prostředky, kterými by vyjádřili nedostatky

²⁷ BOETTKE, Peter J. *Why Perestroika failed ...*, str. 6.

²⁸ Tento orgán čítá okolo deseti členů a přijímá nejdůležitější politická rozhodnutí, která jsou poté v mnoha případech předána ke kontrole Ústřednímu výboru strany. Jeho schválení má již převážně jen formální charakter.

²⁹ Gosplan nebo státní plánovací výbor, byl výbor pro hospodářské plánování v Sovětském svazu. Slovo "Gosplan" je zkratka pro Gosudarstvennyi Komitet po Planirovaniyu. Jedním z jeho hlavních úkolů bylo vytvoření koncepce pro pětiletky.

³⁰ BOETTKE, Peter J. *Why Perestroika failed ...*, str. 10.

³¹ DURMAN, Karel. *Útěk od praporů ...*, str. 355.

nabídky, jelikož poptávka oficiálně neexistovala, docházelo pravidelně k paradoxům, kdy bylo vyráběno zboží, jež spotřebovávalo značné množství zdrojů a prostředků, zatímco zboží, které bylo potřeba, bylo dlouhodobě opomíjeno. Tento stav vedl logicky k spekulacím a pokusům o svépomocnou výrobu nedostatkového zboží.

Ve fungujícím tržním hospodářství se spekulanti obvykle snaží docílit zisku tím, že v předstihu před ostatními konkurenty rychle přesunou výrobní prostředky či zdroje z upadajících odvětví k těm odvětvím, u nichž očekávají, že budou perspektivní, čímž mimo jiné zvyšují efektivnost hospodářství. V centrálně plánovaném hospodářství však vzhledem k neexistenci tržních cen v oficiální ekonomice spekulanti neměli vliv na přesun výrobních faktorů, neboť jejich rozmístění bylo určeno plánem. Spekulace se proto projevovaly deformovaným způsobem tak, že když např. lidé viděli frontu na nedostatkové zboží, postavili se do fronty také v naději, že na ně zboží vyjde. Sice zboží třeba v daný moment ani nepotřebovali, ale chtěli se předzásobit, protože počítali s nedostatkem zboží v budoucnu. V důsledku se tedy i ze zboží, které bylo zásobeno dostatečně, stalo deficitní zboží. Fronty tak sloužily jako indikátor cennosti zboží a umělý cenový systém nahrazovaly.

Šedá ekonomika se sice snažila mírnit deficitní tlak, působila tedy jako opora hlavní, oficiální ekonomiky, ale její možnosti byly pochopitelně silně limitované.

2. Příprava a výčet Gorbačovových reforem v letech 1986 - 1991

Výše popsaný obecný princip fungování sovětského hospodářství, včetně vysvětlení základních charakteristik stínové ekonomiky v podobě černého trhu, je důležitým faktorem pro pochopení následně popsaných reforem. V této a zároveň stěžejní části bakalářské práce budou popsány jednotlivé fáze Gorbačovových hospodářských reforem spolu s nejdůležitějšími aspekty, které měly přímý vliv na jejich výsledek. Nelze zcela vynechat některé politické reformy, a proto první kapitola ve stručnosti přiblíží politické změny v popisovaném období.

2.1 Reformní kroky v politické oblasti

Stejně jako sovětská ekonomika měla ekonomickou a politickou rovinu, je pro analýzu Gorbačovových reforem nutné rozlišovat je na ekonomické a politické. Zároveň ale nesmíme zapomínat, že oba typy jsou nutně provázány a ovlivňují se. Než se ale vůbec dostaneme k samotným reformám, je vhodné si pojem reforma v kontextu doby definovat. V případě SSSR se většinou jedná o rozsáhlou modifikaci původního nastavení systému. Nejednou se však stávalo, že došlo k úplné změně, a to i takové, která byla naprosto opačná oproti původnímu stavu. *Reforma znamená pokus změnit systém tak, aby se změna pozitivně projevila na životech běžných lidí*³². Oblasti, které takovou změnu potřebovaly, jsou na pohled zřejmé, a to ekonomické a politické svobody. *Taková reforma pak není spojena s celkovou transformací existujících pořádků, ale s mírovým, postupným zlepšováním historických, institucionálních, kulturních dimenzí systému.*³³

Sovětský svaz byl sice po formální stránce sdružením demokratických sovětů, avšak ve skutečnosti to byl plně unitární stát s mocenským centrem v Moskvě. Kontrolu nad chodem země měla pevně v ruce státní policie za masivní podpory tajných složek, jež dohlížely nejen na pořádek v běžném slova smyslu, ale i na dodržování státem dané ideologie. Na druhou stranu se systém snažil tvářit demokraticky prostřednictvím ústavy zaručující lidská práva, svobodné volby, nezávislé soudnictví a federativní zřízení.

³² COHEN, Stephen F. *Was the Soviet System Reformable?*, in: Slavic Review, Vol. 63, No. 3. (Autumn, 2004), str. 475.

³³ Tamtéž, str. 475.

Tento výčet na první pohled lákavých svobod byl ale vyvažován, lépe řečeno anulován, zásadními nedostatky, kterými byl především absolutní monopol moci v rukou komunistické strany, hlasovací lístky s jedním kandidátem, rozsáhlá cenzura a ještě rozsáhlejší pravomoci represivních složek. *Proces demokratických reforem byl veden snahou o odstranění těchto „protivah“.* Bylo nutné přetvořit tyto atributy „z dekorací do reality“.³⁴ Případné reformy vedoucí k demokratizaci tedy musely zákonitě oslabit mocenské pozice členů KSSS a jejich příprava tak rychle vedla k rozporům ve straně. Spory v nejužším vedení strany se naplno projeví na počátku roku 1988. Periodika ovládaná ÚV KSSS vydala dvě protichůdné polemiky. *Sovetskaja Rossija uveřejnila protestní dopis petrohradské učitelky chemie Niny Andrejevové proti Gorbačovovým reformám.*³⁵ *V Pravdě se pak objevila odpověď vyzývající k obraně demokratických reforem a proti neostalinizmu. ÚV KSSS se tak stal bojištěm mezi reformisty a konzervativci.*³⁶

Gorbačov si byl vědom toho, že si pro reformy bude muset mimo jiné zajistit i podporu běžných obyvatel, protože případné negativně vnímané reformy by mohly mít neblahé následky na veřejné mínění. Nedílnou součástí této snahy bylo spojení politických reforem s reformami v oblasti lidských práv. Změna v politickém uspořádání společnosti si vynutila i zavedení politické plurality, které vyvrcholilo 6. března 1990. Ten den byl Kongresem lidových zástupců zrušen pověstný šestý článek ústavy o politickém a ideologickém monopolu KSSS.³⁷ Gorbačov se ale tímto krokem dopustil zásadní chyby, která měla mít zanedlouho fatální následky pro celý Sovětský svaz.

*Dne 7. března 1990 byl Gorbačov Kongresem lidových zástupců zvolen prezidentem SSSR.*³⁸ Se zavedením prezidentského úřadu nebyly nejmenší problémy, neboť svůj hlas pro vyjádřilo 90 procent poslanců. Následné hlasování o Michailu Gobračovovi jako prvním prezidentu SSSR bylo také poměrně bez problému. Tento návrh totiž podpořilo 75 procent hlasů, tzn. přibližně 1500 poslanců. Gorbačov si bohužel nenechal potvrdit svůj mandát v celostátním referendu. S novou funkcí přišla ale ještě větší odpovědnost za reformy v zemi. *Svou roli chtěl Gorbačov posílit vytvořením dalších orgánů: Prezidentské rady, Federální rady a Bezpečnostní rady, tak*

³⁴ COHEN, Stephen F. *Was the Soviet System Reformable?* ..., str. 487.

³⁵ MALIA, Martin. *Sovětská tragédie* ..., str. 430.

³⁶ Tamtéž, str. 430.

³⁷ DURMAN, Karel. *Útěk od praporů* ..., str. 443.

³⁸ Tamtéž, str. 431.

*aby se zbavil sekretariátu ÚV KSSS a politbyra.*³⁹ V roce 1990 došlo k poměrně nevídané události. Volby na post generálního tajemníka KSSS totiž neproběhly za zavřenými dveřmi v kruhu politických špiček tak, jak tomu bylo po předcházející léta, nýbrž byl zvolen přímo celonárodním stranickým kongresem. To však stejně nezabránilo exodu členů z KSSS v následujícím roce, kdy strana ztratila kolem dvou milionů členů. Mezi hlavní důvody nejspíše patřilo to, že členství už jednak nebylo vyžadováno a hlavně přestalo být výhodné.

25. srpna 1990 byla zakázána činnost KSSS i jiných politických stran v armádě, bezpečnostních složkách i státních úřadech. Ve stejný den také Michail Gorbačov oznámil, že se vzdává funkce generálního tajemníka KSSS, přičemž také rozpustil ústřední výbor strany. Učinit toto rozhodnutí mu zabralo delší dobu, především z důvodu obav, aby se proti němu neobrátila stranická struktura. *Téhož dne bylo odsouhlaseno předání majetku KSSS pod kontrolu sovětů.*⁴⁰

2.2 Obecná charakteristika hospodářských reforem

Počátek 80. let minulého století se v Sovětském svazu nesl ve znamení příchodu zásadních problémů pro sovětské hospodářství. Byrokraty plně ovládaný systém plánovaného hospodářství byl notoricky neefektivní, stát byl nucen vynakládat až 40 procent z rozpočtu na zbrojení a údržbu obrovského arzenálu, příliš se soustředil na těžký průmysl bezohledně využívající nerostného přírodního bohatství získávaného pro přírodu extrémně nešetrným způsobem, zatímco lehký průmysl byl z velké míry zanedbáván. Ani na poli výzkumu a vývoje nebyl Sovětský svaz sto držet krok se svými soupeři ze Západu. To vše bylo korunováno rozsáhlou a hlubokou korupcí na všech úrovních vedení, jež mělo jen velmi malou představu, jak čelit nastávající krizi.

Prvním výraznějším pokusem o odvrácení nevyhnutelného bylo zvolení M. S. Gorbačova do funkce generálního tajemníka ÚV KSSS, od něhož se očekávaly příslušné kroky k vyvedení země z problémů. Gorbačov i jeho spolupracovníci byli seznámeni s vážností situace, v níž se SSSR nacházel. Zpočátku se Gorbačov projevoval jako umírněný hospodářský reformátor jdoucí ve šlépějích svého opatrovníka a ochránce Andropova. *Kladl důraz na disciplínu, efektivitu a dodržování finančních*

³⁹ DURMAN, Karel. *Útěk od praporů ...*, str. 443 - 444.

⁴⁰ Tamtéž, str. 482.

*předpisů, což měly podpořit kontroly jakosti nebo Zákon proti bezplatným příjmům.*⁴¹ Zásadnější proměnu systému Gorbačov zprvu odmítal. *V personálním složení státu provedl významné změny, když nahrazoval staré kádry novými lidmi.*⁴²

Ekonomičtí poradci jako byl například *L. I. Abalkin*⁴³ začali vypracovávat plán, který měl nastínit dlouhodobý ekonomický program. *Jelikož opatření související s tímto plánem měla být připravena teprve v letech 1987 a 1988, Gorbačov se rozhodl, že mezitím ekonomiku pozvedne na úroveň, ve které by mohla těžit ze zamýšlené liberalizace.*⁴⁴ K překonání problémů vyplývajících ze zaostalosti kolabující ekonomiky tak byl zahájen proces „uskorenije“. Následovat měly další reformy celkové přestavby, tzv. „perestrojky“, těžící z vybudovaných základů. Dalším krokem měla být reforma investiční politiky zaměřená především na strojírenská odvětví.

Bohužel, první období reforem nebylo úspěšné, neboť vyžadovalo přesun výrobních zdrojů a prostředků z výroby spotřebního zboží, což mělo neblahé následky na postoje veřejnosti. Problémy ohledně výroby spotřebního zboží byly v Sovětském svazu stejně jako v ostatních komunistických režimech dlouhotrvající. Všechny centrálně řízené systémy ekonomického plánování se totiž zaměřovaly na produkování výrobních prostředků na úkor spotřebního zboží. Kdykoliv pak problémy dosáhly takového rozměru, že se ekonomika dostávala do neudržitelné krize, následoval odklon od tohoto směru a snaha uspokojit potřeby obyvatelstva. Bohužel jakmile nabídka alespoň částečně uspokojila poptávku po konzumních produktech a ekonomika se v rámci možností začala zlepšovat, systém se opět vrátil do starých kolejí. Vznikal tak jakýsi kvazicyklus spočívající ve sledování potřeb obyvatelstva v době politické nestability a návratu k opětovné industrializaci po obnovení pořádků. *Vzhledem k přetrvávající nerovnováze však můžeme říci, že SSSR byl státem v permanentní hospodářské krizi.*⁴⁵

Druhá fáze reforem je spojena s pojmy perestrojka, glasnost' a demokratizace, které jsou prakticky projevem opuštění tradičního komunistického modelu (resp. reálného socialismu) a snaha o příklon k modelu, který v západních zemích prosazovala sociální demokracie. *Perestrojka měla být transformace výrobních vztahů a změna*

⁴¹ MALIA, Martin. *Sovětská tragédie ...*, str. 422.

⁴² VYKOUKAL, Jiří; TEJCHMAN, Miroslav; LITERA, Bohuslav. *Východ ...*, str. 468.

⁴³ Leonid Ivanovič Abalkin (*1930) byl v letech 1989 - 1991 zástupcem předsedy rady ministrů SSSR. Od roku 1990 do roku 1991 byl členem ÚV KSSS. V roce 1991 působil také jako poradce Gorbačova.

⁴⁴ MALIA, Martin. *Sovětská tragédie ...*, str. 421.

⁴⁵ BOETTKE, Peter J. *Why Perestroika failed ...*, str. 65.

hospodářské organizace sovětského systému. Kýženým cílem pak mělo být vytvoření tržního socialismu⁴⁶.

Gorbačov tedy prosazoval záměr posílit centrálně plánovanou ekonomiku zavedením nových tržních mechanismů. Tato idea nebyla nepodobná socialismu „s lidskou tváří“, tedy existenci ekonomické svobody soukromého vlastnictví s do jisté míry regulovaným „volným“ trhem. Spory mezi zastánci panovaly v metodě a rychlosti změn. Je však pravda, že Gorbačov měl v úmyslu zachovat dominantní roli státu v podílení se na chodu a řízení ekonomiky. Na druhou stranu ani vyspělé demokratické země neměly a nemají čistě tržní ekonomiku. Stále se jedná o hospodářství, která jsou do určité míry smíšená, stále existuje soukromý a státní majetek, stále je systém regulace v určitém rozsahu a vše se v průběhu času vyvíjí. *Smíšené hospodářství se soukromým vlastnictvím a silnou rolí státu by zároveň odpovídalo tradici carského Ruska i sovětské tradici do konce NEPu v roce 1929.⁴⁷*

2.3 Uskorenije a protialkoholní kampaň

Uskorenije, neboli urychlení hospodářského rozvoje ve své podstatě navazovalo na Andropovův plán, kdy se kladl důraz na efektivitu a disciplínu. *Cílem této první fáze perestrojky bylo, aby se nastartoval hospodářský růst cca o 3 - 4 % ročně.⁴⁸ Gorbačov také v rámci urychlení částečně navázal na Brežněvovu politiku ze začátku 80. let, spočívající ve zvyšování pobídek pro energetický a potravinový průmysl.⁴⁹* Konkrétní program vycházel z technického přístupu, který byl základním kamenem Ryžkovovy reformní koncepce. Očekávané výsledky byly spatřovány ve zvýšení ekonomického růstu, změně investiční politiky a zlepšení mzdového systému. Reforma měla dále zamezit rozšířenému plýtvání zdroji, které bylo typické pro všechny složky sovětského hospodářského systému.

V rámci urychlení se však projevila rigidita systému jako celku. Technologická zaostalost měla být řešena cestou „urychleného“ rozvoje strojírenství a s ním spjatých odvětví. Příliv investic však vyústil v tradiční „expansi do šířky“ – vyrábělo se více oceli a zastaralých strojů a zvyšoval se počet nedokončených projektů.

⁴⁶ MALIA, Martin. *Sovětská tragédie ...*, str. 421.

⁴⁷ COHEN, Stephen F. *Was the Soviet System Reformable? ...*, str. 480.

⁴⁸ ÅSLUND, Anders. *Russia's Capitalist Revolution: Why Market Reform Succeeded and Democracy Failed*. Peterson Institute, 2007, str. 23.

⁴⁹ Tamtéž, str. 24.

Největší negativní dopad v první fázi reformem měla kampaň, která byla oprášená z dob předchozích, a to kampaň proti alkoholismu. Problém alkoholismu trápil sovětskou společnost dlouhou dobu a ke konci 80. let už byl vnímán jako kritický. Alkohol měl totiž dalekosáhlé důsledky. Měl negativní vliv na produktivitu práce, časté byly dopravní nehody a pracovní úrazy pod vlivem alkoholu, vysoká byla kriminalita, rozšířené špatné hospodaření domácností, domácí násilí, z toho plynula vysoká rozvodovost, nižší porodnost a také celá plejáda zdravotních problémů. Výrazným faktorem bylo i to, že kromě ušlého zisku alkoholismus způsoboval ještě dodatečné náklady pro celou společnost. *Počet notorických alkoholiků byl v SSSR asi 5 milionů a Akademie věd SSSR odhadovala roční ztráty způsobené alkoholizmem na 80 - 100 miliard rublů.*⁵⁰ Už samotná výroba alkoholu představovala nemalou zátěž pro dosti neefektivní zemědělství. *V sedmdesátých letech bylo na oficiální výrobu alkoholu využíváno 3 % čisté sklizně obilí, 6 % brambor, 6 % cukrové řepy a 60 % melasy.*⁵¹

Typický přístup k řešení problému, tzn. pomocí státních nařízení, se Politbyro pokusilo uplatnit i 6. dubna 1985, kdy projednávalo problém alkoholismu v SSSR a postup k jeho zmírnění. Na kampaň však nelze nahlížet jako na jakýsi momentální pokus o vyřešení problému alkoholismu. Navazovala na více či méně neúspěšné snahy snížit spotřebu alkoholu v Sovětském Svazu za *N. S. Chruščova*⁵² a *L. I. Brežněva*. Tomu, že řešení problému nebude vůbec jednoduché, nasvědčoval i fakt, že v roce 1983, kdy už byl alkoholismus dávno vnímán jako palčivý problém, došlo k zlevnění vodky. Ta byla nazývána *Andropovka* podle tehdejšího generálního tajemníka *Andropova*.

Jako první způsob řešení přišel logicky návrh prohibice. Z historické zkušenosti z USA, ale i z carského Ruska však víme, že její efekt byl velmi malý, když ne rovnou obrácený. Cílem kampaně bylo odstranit následek, nikoliv příčinu alkoholismu. Navíc prodej alkoholu měl pro stát neopomenutelný ekonomický význam, prohibice se tak jevila jako nežádoucí i z ekonomického pohledu. O to paradoxněji se jeví fakt, že ministr obrany, jenž na tento problém upozornil, byl nucen opustit svůj post.

Počátek boje proti alkoholismu, i když v důsledku spíše proti alkoholu, se datuje do května 1985. V září téhož roku byl radou ministrů vydán dekret, který vedl k

⁵⁰ DURMAN, Karel. *Útěk od praporů ...*, str. 303.

⁵¹ TREML, Vladimír G. *Alcohol in the USSR: A Fiscal Dilemma*, in: *Soviet Studies*, Vol. 27, No. 2. /April, 1975), str. 163.

postupné redukci výroby destilovaných alkoholických nápojů a vinných produktů, k odnímání licencí na prodej alkoholu mnoha restauracím a ke snížení množství prodávaného alkoholu v maloobchodě a koncentraci prodeje alkoholu do malého počtu prodejen. *Výnos z prodeje alkoholu tvořil zhruba 15 % příjmů státního rozpočtu, avšak po spuštění reformy tyto příjmy klesly v letech 1986 - 1987 na 3 - 4 %.*⁵³

*To, že kroky této kampaně byly dováděny do absurdních konců dokazuje i fakt, že v letech 1985 - 1988 bylo na jihu země vykáceno tisíce hektarů vzácných vinogradů, což přivodilo zkázu velice výnosnému odvětví.*⁵⁴ Přímé ztráty z těchto nesmyslných nařízení a ještě nesmyslnější aplikace však byly doplňovány i vedlejšími ztrátami – nutností vynaložit zdroje k jejich provedení. Na uvolněných plochách bylo poté nutné zavést zcela novou výrobu, což si vyžádalo nákup nových strojů a materiálu.

Tato část boje proti alkoholu a jeho negativním důsledkům však měla pramalý vliv na reálnou spotřebu alkoholu v Sovětském svazu, protože produkce podomácku vyráběného alkoholu, samohonky, prakticky nahradila množstevně omezený oficiální prodej. Důvody jsou zřejmé. Domácí destilárny jsou nenáročné na prostor, dovednosti i na suroviny. Nejoblíbenější a nejběžnější druh alkoholu, vodka a rum, totiž k výrobě potřebovaly pouze velmi snadno získatelné suroviny – brambory, cukrovou řepu a cukr (či ovoce na méně běžné druhy kořalek). Do zavedení nařízení limitujících produkci a prodej alkoholu byla samohonka víceméně koloritem běžným na venkově. S poklesem produkce alkoholu se však začala stále častěji stávat fenoménem i ve městech. Cena samohonky se odvíjela od ceny zemědělských produktů, která byla dána dostupností těchto plodin. Další faktor určující cenu byla dostupnost čistého alkoholu. *Význam výroby samohonky dokazuje, že po spuštění protialkoholické kampaně se stal cukr okamžitě nedostatkovým zbožím a poprvé od konce druhé světové války musel být na tuto komoditu zaveden přidělový systém.*⁵⁵ Jak je známo z období prohibice v USA, na množství produkce neměly zásadní vliv ani případné represe ze strany státního aparátu.

Smutným poznatkem je i to, že lidé řešili nedostatek alkoholu příklonem k jiným látkám, jako byl např. průmyslový alkohol, mycí prostředky a v konečném výčtu se zvedlo i užívání narkotik. V důsledku se zvyšovala i úmrtnost a četnost těžkých poškození zdraví, protože docházelo k častým otravám nekvalitními domácími destiláty,

⁵² Nikita Sergejevič Chruščov (1894 - 1971) byl po smrti J. V. Stalina v září 1953 zvolen prvním tajemníkem ÚV. Od roku 1958 zastával funkci předsedy Rady ministrů SSSR. Svých stranických i státních funkcí byl zbaven ze „zdravotních“ důvodů v roce 1964 říjnovým plénem ÚV KSSS.

⁵³ ÅSLUND, Anders. *Russia's Capitalist Revolution ...*, str. 26.

⁵⁴ MALIA, Martin. *Sovětská tragédie ...*, str. 422.

případně drogami. Omezení produkce alkoholu mělo i vedlejší ekonomický efekt, neboť uvolnilo prostor pro výše zmíněnou šedou ekonomiku, jež se snažila nejen nahradit nabídku poskytovanou původním systémem, ale dokonce ji rozšiřovala o dříve zmíněné omamné látky. Právě v tomto období dochází v šedé ekonomice k určitému zostřování situace a na jejím základě dochází podle některých autorů k formování organizovaného zločinu (mafie).

2.4 Druhá fáze perestrojky

Výše zmíněné snahy v rámci první fáze perestrojky působily nekoordinovaně až spíše destruktivně, a to především klíčový bod celého období, kampaň proti alkoholismu. *Reformátorům chyběl teoretický a empirický základ.*⁵⁶ Po dvou letech intenzivních snah o ekonomické reformy byly závěry zřejmé. Malé pozitivní změny byly zřetelné pouze na začátku, tolik očekávané zlepšení se ale v konečném důsledku nedostavilo.

V červnu 1987 se konalo plenární zasedání ústředního výboru k dosavadnímu stavu reformem a zároveň se mělo přistoupit ke schválení nových, mnohem radikálnějších. *Při svém projevu k plenárnímu zasedání Gorbačov prohlásil: "nemůžeme uspět s úkoly perestrojky, pokud nebudeme důsledně usilovat o demokratizaci."*⁵⁷ Dospělo se k závěru, že Sovětský svaz musí pokračovat v reformách, které budou radikálnější a změni tvář celé země. Nová reformní politika se měla nejvíce dotknout velkých podniků.

*Funkci podniků v centrálně řízeném ekonomickém systému popisuje koncept „převrácený minimax“.*⁵⁸ Převrácený minimax charakterizuje snahu podniků o maximalizaci vstupů a minimalizaci výstupů při sestavování plánu. Jedná se tedy o naprosto opačnou tendenci v porovnání s tržním mechanismem. Hlavní cíl podniku byl tedy co nejvíce snížit nároky, které na něj v plánu produkce byly kladeny. Další paradox je, že během druhé fáze výroby často docházelo k nahrazování ve výrobě. Částečné nahrazování bylo nevyhnutelné kvůli nedostatku vstupních zdrojů potřebných k produkci. Zbytek byl čistě účelový a záměrný a sloužil k snížení nároků vytýčených v plánu. *Jinými slovy, podnik si zvolil strukturu výroby, která pro něj byla co*

⁵⁵ MALIA, Martin. *Sovětská tragédie ...*, str. 422.

⁵⁶ ÅSLUND, Anders. *Russia's Capitalist Revolution ...*, str. 29.

⁵⁷ Tamtéž, str. 29.

⁵⁸ ŠULC, Zdislav. *Stát a ekonomika*. Karolinum, 2004, str.158.

*nejvýhodnější.*⁵⁹ Tento systém měl dlouhodobé důsledky, protože při budoucím plánování se samozřejmě vycházelo z minulých výsledků.

Neméně destruktivní vliv na produkci a efektivnost jednotlivých pracovníků měla tzv. *uravnilovka.*⁶⁰ Snaha o nastolení rovnostářského systému v podobě progresivního zdaňování relativně ziskových firem i jednotlivců sloužila k podpoře jejich méně produktivních, lépe řečeno ztrátových ekvivalentů. O tom, že takový přístup nemohl mít jiné než jasně negativní následky, není jednoznačně pochyb.

V červnu 1987 přijal Nejvyšší sovět zákon o státních podnicích. Tato norma byl pokusem, jak nahradit centrálně řízené plánování induktivní variantou. Tímto způsobem bylo státním podnikům umožněno uzavírat smlouvy jak se státem, tak i mezi sebou navzájem. Podle obecného předpokladu se očekávalo, že zákon o státních podnicích se bude vztahovat až na polovinu podniků s tím, že příští rok by platnost zákona přešla i na zbývající podniky. Cílem zákona bylo zavést tzv. tržní socialismus, který byl založen na třech předpokladech: samofinancování, samořízení a rentabilitě. Bohužel, v reálu se systém induktivního plánování omezil pouze na plnění hrubých ukazatelů bez ohledu na množství vstupních zdrojů jako byly finance, materiál, lidská práce, což ve svém důsledku vedlo k nárůstu cen. „*Zatímco Západ vstoupil již v 70. letech do nové fáze vědeckotechnické revoluce, charakterizované omezením spotřeby energie a kovů, rozvojem mikroelektroniky, biochemie, informatiky, země sovětského impéria žily dále „ve starých časech“ a doslova ze dne na den.*“⁶¹

Ve snaze neblahý stav zvrátit byl připraven koncept tzv. hospodářské kalkulace označovaný zkratkou „chozraščot“. Hospodářská kalkulace byl jakýsi předstupeň pro zajištění tolik potřebné rentability podniků. *Uplatňování výše zmíněného konceptu začalo od ledna roku 1988, kdy jej začaly užívat spolu se samofinancováním podniky vyrábějící 60 % průmyslové produkce.*⁶² Naplnění této koncepce lze spatřovat ve snaze naučit jedince používat své tvůrčí schopnosti a podpořit ho jako hospodáře tím, že bude odměněn na základě odvedené práce. Součástí koncepce byla i snaha vytvořit pracovní kolektivy, které se budou aktivně zapojovat do samotné výroby.

Hlavním atributem hospodářské kalkulace bylo samofinancování. To znamenalo, že veškeré výdaje podniků, které měly být vynaloženy, musely být těmi samými

⁵⁹ PRŮCHA, Václav. *Systém centrálně plánovaných ekonomik ...*, str. 188.

⁶⁰ Systematické redistributivní zdanění od bohatších k chudším jednotlivcům, ale i organizacím.

⁶¹ DURMAN, Karel. *Útěk od praporů ...*, str. 268.

⁶² MALIA, Martin. *Sovětská tragédie ...*, str. 477.

podniky vydělány, neboť pocházely z jejich vlastních finančních zdrojů. K tomuto bylo ale potřeba rozšířit práva podniků, ale i mocenských struktur, tzn. nomenklatury a podřízené byrokracie, které by zároveň jejich pravomoci omezovaly. Bohužel, k tomuto nikdy nedošlo, protože tyto skupiny i nadále využívaly informací, k nimž měly přístup z titulu svých pozic.

Podnikové finanční zdroje pocházely samozřejmě jednak z prodeje vyrobené produkce, ale také z kompenzací, které jim museli uhradit subdodavatelé neplnící včas své vlastní závazky, popř. za dodání špatného či nekvalitního zboží. Motivace pracujícího personálu měla být zajištěna tím, že mzdy se měly zvyšovat se ziskem podniku. Tím se také mělo zabezpečit, že podniky budou opravdu vyrábět to, po čem je na trhu poptávka a co tedy může být ziskový prodej. Problém vysokých výdajů měl být vyřešen zvyšováním efektivity při výrobě. Sem ale mimo jiné patřilo i snižování pracovních stavů, které byly často nadbytečné.

Přelomovou novinkou na socialistické poměry bylo, že v případě nekonkurenceschopnosti podniku mohl být tento podle zákona o státním podniku dokonce uzavřen. Před uzavřením podniku však muselo dojít k restrukturalizaci a snaze o oživení. Restrukturalizace spočívala ve výměně vedení, změně nebo úpravě výroby a v neposlední řadě tu byla ještě možnost využití bankovního úvěru.

S příchodem reforem směřujících k zajištění rentability podniků se do popředí začala dostávat také otázka zdanění. V tomto smyslu se často dostávaly do sporu orgány jednotlivých států a jejich sovětských protějšků. Nejmarkantněji to bylo vidět na příkladu sporů Ruska a orgánů SSSR. Ruští političtí představitelé se snažili získat politickou podporu pracujících tím, že snižovali daňové sazby. Orgány Sovětského svazu se však podobných kroků dosti obávaly, protože jimi trpěl sovětský rozpočet.

Nový systém měl za úkol uvést v život tyto základní body:

a) hluboká reforma tvorby cen, jež měla reflektovat reálné ceny zboží s ohledem na náklady výroby,

b) reforma finančního systému, která zaváděla možnost peněžní půjčky pro podniky,

c) změna kompetence orgánů jako Gosplan, *Goskomcen*, *Gosbank*,⁶³ ministerstva financí apod., které se doposud věnovaly i operativní činnosti podniků,

⁶³ Goskomcen – státní komise pro tvorbu cen. Gosbank – centrální banka Sovětského svazu.

zatímco po změně systému se měly věnovat výhradně strategickým otázkám hospodářství,

d) demokratizace podnikového řízení – podniky samy byly zodpovědné za přípravu výrobních, finanční a sociálních plánů; měly zajistit realizaci produkce a nést odpovědnost před státem za svou finanční situaci,

e) oslabení uravnilovky a naopak nastolení diferenciací mezd bez horních omezení prodat na trhu za ceny odpovídající poptávce. To vedlo podniky k omezování výroby levnějšího zboží a zvyšování ceny ostatního zboží. Ředitelé, kteří byli po určité době voleni pracovními kolektivy, se snažili získat přízeň zaměstnanců zvyšováním mezd a poskytováním různých sociálních výhod, většinou cestou půjček.

Zákon o státním podniku, měl být nejtěžší zkouškou z dosavadních reforem. Gorbačov dokonce tento zákon považoval za tak průlomový, že ho nazval historickým mezníkem, kdy bylo dovršeno vytvoření moderního modelu ekonomiky socialismu.⁶⁴ Bohužel aplikace výše popsaného v praxi se podobala spíše fiasku než historickému mezníku. Tak jako v politické sféře demokratizace homogenní KSSS působila spíše destruktivně, tak i snaha o omezení příkazního systému z centra byla kontraproduktivní. Již po prvních měsících se zákon projevil jako devastující.

A. N. Jakovlev, duchovní otec politiky glasnosti, ještě v roce 1987 pochopil, že reforma systému, který vyšel ze strachu a násilí je nemožná.⁶⁵ Zákon o státním podniku se sice nakonec stal historickým mezníkem, avšak v úplně jiném ohledu, než měli jeho tvůrci na mysli. Díky jeho naprosté nefunkčnosti v praxi si totiž i hlavní tvůrci perestrojky uvědomili, že nelze aplikovat pouhé dílčí změny v systému, ale že je potřeba změnit systém jako takový. Bohužel pro socialismus v Sovětském svazu toto prozření přišlo příliš pozdě, protože systém už pod tíhou experimentů nebyl schopný se zachránit.

2.4.1 Družstevnictví

Nejen státní podniky měly v druhé fázi perestrojky podpořit ekonomický růst. Dalším odvětvím, které se v rámci reformy dostávalo do popředí zájmu, bylo soukromé podnikání formou družstev. Dle sovětské ústavy a jiných právních norem upravující majetek bylo samozřejmě uznávané soukromé vlastnictví. Toto vlastnictví bylo

⁶⁴ DURMAN, Karel. *Útěk od praporů ...*, str. 427

⁶⁵ Tamtéž, str. 344 - 345.

využitelné k hospodářské činnosti, ale pouze do té míry, dokud vlastník nezískával příjmy z cizí práce. Jinými slovy řečeno bylo možné soukromě podnikat za souhlasu místních úřadů, ale zaměstnanci mohli být pouze rodinní příslušníci.

Většina povolené soukromé výdělečné činnosti byla do poloviny 80. let založena na provozování drobných řemesel. V prosinci 1986 byla tato možnost podnikání rozšířena o klasické soukromé podnikání. Toto podnikání však stále nebylo plně svobodné. I tak se ale jednalo o liberální reformu do té doby těžko představitelnou. Zákon o individuální pracovní činnosti povoloval v menší míře produkci spotřebního zboží, poskytování služeb (opravny, taxi služby), i provozování ubytovacích a stravovacích zařízení.

Družstevnictví bylo od počátku považováno za ideologicky ne zcela preferovanou formu vlastnictví, na rozdíl od vlastnictví státního, avšak bylo povolováno. *Mezi základní znaky družstva patří dobrovolnost, osobní rovnost, solidární spolupráce, solidární odpovědnost, neuzavřený počet členů, obecně prospěšná činnost, materiální spoluúčasť a omezené úročení kapitálu.*⁶⁶ Z této definice je jasné, že družstva mohly jen obtížně takových kvalit dosáhnout, nemluvě pak o jejich udržení, protože systém hospodářství je de facto ani neumožňoval. Přesto měla družstva povinnost uspokojovat potřeby jak svých členů, tak také potřeby široké společnosti. K plnění tohoto úkolu bylo družstvům umožněno založit si svůj podnik zahraničního obchodu, tzv. *Sojuzkoopněstorg*. Navíc v rámci RVHP fungoval orgán Porady předsedů ústředních družstevních svazů a rad členských států RVHP a Porada předsedů výrobních družstev. *Činnost těchto orgánů však měla spíše symbolický charakter a k dohadování konkrétní spolupráce docházelo spíše na úrovni jednotlivých družstevních podniků.*⁶⁷

V zákoně o družstvech z prvního čtvrtletí roku 1988 byla umožněna soukromá hospodářská činnost, aby družstva mohla najímat vlastní pracovní sílu a prodávat svou produkci. Pro zvýšení efektivity byla také zrušena nutnost mít souhlas místních úřadů k provozování podnikání. Jediná podmínka byla vlastní registrace a deklarování, že podnikání je v souladu s platnými zákony. *Existovala i možnost přezkumu rozhodnutí u nadřízeného sovětu či soudu.*⁶⁸ Očekávání, jež bylo do družstev vloženo, slibovalo

⁶⁶ PRŮCHA, Václav. *Systém centrálně plánovaných ekonomik ...*, str. 58.

⁶⁷ Tamtéž, str. 58 - 68.

⁶⁸ STEPHAN, Paul B. *Perestrojka and Property: The Law of Ownership in the Post-Socialist Soviet Union*, in: *The American Journal of Comparative Law*, Vol. 39, No. 1. (Winter, 1991), str. 52 - 53.

možnost rychlé reakce na změnu poptávky na trhu a hlavně se doufalo ve snížení neustálého deficitu spotřebního zboží.

S počátkem roku 1988 se až 90 % fungujících družstev řadilo do čtyř kategorií: výroba zboží národní potřeby, poskytování služeb pro obyvatelstvo, společné stravování a na závěr výkup a zpracování sběrných surovin. O tři roky později ale došlo k markantnímu nárůstu na dvacet typů družstev. Družstevnictví se tak zařadilo mezi nejdynamičtěji se rozvíjející součást hospodářství SSSR. Březen 1988 pak přinesl první smlouvu mezi sovětským družstvem a zahraniční společností o hospodářské kooperaci. *Na druhé straně již šest měsíců po přijetí zákona o družstvech byl vydán radou ministrů dekret vymezující činnosti, které družstva nesměla vykonávat (např. zdravotnické služby).*⁶⁹

Sovětské hospodářství, a hlavně pak vláda, která byla zodpovědná za transformaci ekonomiky, špatně vyhodnotila roli družstev, když jim připsala přílišný význam. Kvůli tomu podniky, které se nedokázaly udržet na vlastních nohou, byly likvidovány a jejich místa velmi často zaujímal právě družstva. Typicky pak následoval vstup části původních zaměstnanců do nového družstva, zatímco zbytek přešel z jednoho zaměstnaneckého poměru do druhého. Postupem času však bylo stále patrnější, že pod pojmem socialistického družstva se skrývalo soukromé podnikání. Přílišná důvěra v družstva pak byla nezdárka zneužívána samotným vedením státních podniků. Tento mechanismus fungoval na principu likvidace ztrátového podniku, který byl následně prodán, popř. nahrazen nově vzniklým družstvem. V tomto družstvu však byli členy pouze lidé z nejužšího vedení bývalého podniku a zbytek zaměstnanců také zaměstnanci zůstal.

Již v srpnu roku 1988 byly výnosem Státního výboru pro ceny (Goskomcen) stanoveny cenové stropy pro část družstev podnikajících v oblasti stravování. Část družstev totiž podnikala formou nakupování produkce státních podniků, kterou následně prodávala za vyšší ceny. Jednalo se tak vlastně o spekulaci, a přestože tato činnost byla naprosto legální, tak byla přirozeně vnímána s velkou nelibostí. *Prezidium nejvyššího sovětu tak v roce 1989 družstvům zakázalo prodávat jimi nevyroběné zboží, tj. bez provedené fyzické změny.*⁷⁰ *Skutečně v roce 1989 a zejména od jeho poloviny začala antidružstevní kampaň vedená jak orgány centra tak místními orgány, a to zejména v*

⁶⁹ STEPHAN, Paul B. *Perestrojka and Property ...*, str. 53.

⁷⁰ Tamtéž, str. 54.

*Krasnodarském kraji, Uzbekistánu, Moskvě. Třikrát se měnily podmínky zdanění, byla zaváděna omezení činnosti družstev apod.*⁷¹

Celá kapitola družstev je v dějinách sovětské transformace ekonomiky interpretována jako mezník, kdy se sovětské vedení muselo smířit s tím, že umožní vznik nové společenské třídy podnikatelů, kterou dříve opovrhovalo jako hlavním zdrojem vykořisťování pracujících. Bylo by zajímavé zjistit, z jakých vrstev se podnikatelská třída rekrutovala. Všeobecně se předpokládá, že hlavní podíl měli příslušníci byrokracie, nomenklatury a členové mafie. Jednalo se tedy především o ty aktéry, kteří měli z titulu své funkce nebo skrze své kontakty přístup k cenným informacím a dokázali tak vyhodnotit budoucí vývoj. Samotná podnikatelská činnost se ukázala jako zisková i pro úředníky, kteří se do podnikání přímo nezapojili, ale zastávali důležité funkce, bez nichž by případné podnikání nebylo možné.

2.4.2 Měnová politika

Sovětský svaz čelil v období přestavby dalšímu problému, který si se závažností v ničem nezadal s alkoholismem. 80. léta se totiž nesla mimo jiné ve znamení dlouhodobě nízkých cen ropy, jejíž prodej tvořil značnou část příjmů státní pokladny. Ve spojení s finančně náročnou probíhající válkou v Afghánistánu a celou řadou přírodních i člověkem způsobených katastrof se finanční situace Sovětského svazu prudce zhoršovala. *Nároky na rozpočet v daném období navýšil výbuch jaderné elektrárny v Černobylu v roce 1986 a zemětřesení v Arménii v roce 1988.*⁷² Tyto události ve spojení s nefunkčním ekonomickým systémem proto zákonitě vedly k rozpočtovým deficitům. Jak ale bylo pro Sovětský svaz, ale i jiné totalitní či autoritativní režimy typické, vše bylo důsledně utajováno. *Státní deficit tak byl oficiálně přiznán až v roce 1988, byť bylo jasné, že k němu docházelo už mnohem dříve.*⁷³

Samotný deficit by ještě nemusel být až tak závažným problémem, kdyby nebyl financován přímým úvěrováním státní bankou. Recept na „řešení“ celé situace byl prostý, ale bohužel měl katastrofické důsledky. Pokud stát, potažmo centrální banka nemá peníze, nejjednodušší se zdá natisknout další. *Např. v roce 1988 bylo dáno do oběhu čtyřikrát více peněz, než v roce 1985, tak aby se vyrovnal 80 miliardový schodek*

⁷¹ STEPHAN, Paul B. *Perestroyka and Property ...*, str. 56.

⁷² COHEN, Stephen F. *Was the Soviet System Reformable? ...*, str. 463.

⁷³ MALIA, Martin. *Sovětská tragédie ...*, str. 476.

*státního rozpočtu.*⁷⁴ Toto chování naprosto nevyhnutelně odstartovalo inflaci. Znehodnocení měny pak ve spojitosti se zachováním výše cen (jež byly samy o sobě uměle nastavené) samozřejmě vedlo k dalšímu problému, jímž bylo opětovné prohlubování deficitu. Tím, jak oficiální peníze ztrácely na hodnotě, se znovu otevíral prostor pro šedou ekonomiku.

Přerozdělování zdrojů už nebylo pouze výsadou oficiální ekonomiky. Šedá ekonomika tuto schopnost nabyла také, a to skrze spekulace. Bohužel, jak to často bývá u šedých ekonomik, obzvláště těch s malou kontrolou, někteří úspěšní jedinci dokázali nahromadit obrovské množství peněz. Díky tomu dokázali skupovat různé věci, které následně prodávali na západních trzích se ziskem v „tvrdé“ měně. Tomuto obchodu ještě více napomáhal setrvalý stav cen v SSSR.

Neschopnost oficiální ekonomiky reflektovat reálnou hodnotu a obstarat běžné spotřební zboží vedla i k sociálním změnám, kdy se společnost začala ekonomicky rozvrstvovat. Mechanismus stratifikace vycházel z toho, že běžní lidé si za své mzdy museli kupovali deficitní zboží, které nebylo na oficiálním trhu. Toto zboží bylo dostupné pouze v rámci šedé ekonomiky, kde bylo prodáváno samozřejmě s přírážkou. Prodávající však obvykle skupoval zboží z oficiálního trhu, tj. za nižší cenu, díky čemuž mu po prodeji v šedé ekonomice zbyla jistá přidaná hodnota. Z této marže mu ale i po odečtení nákladů na sehnání deficitního zboží stále zbyly finance, které použil jak pro vlastní potřebu, tak pro další nákup nedostatkového zboží, které se stávalo tím více deficitním.

2.4.3 Vstup zahraničních partnerů do společných podniků

Dalším z pokusů o změnu stavu věcí byla snaha o přímé spojení podniků se zahraničními partnery. *Vytváření společných podniků sovětských institucí a zahraničních partnerů nebyla věc, která by tu již nebyla.*⁷⁵ *V sedmdesátých letech byly postaveny automobilky Fiat a závod na výrobu nákladních vozů Kamaz.*⁷⁶ Ani v dobách leninského NEPu spolupráce se zahraničními investory nebyla věcí ojedinělou.

Proces zahájil Gorbačov již v srpnu roku 1986, cílem bylo liberalizovat zahraniční obchod a zbavit monopolu ministerstvo pro zahraniční obchod, které do té

⁷⁴ DURMAN, Karel. *Útěk od praporů ...*, str. 355.

⁷⁵ MALIA, Martin. *Sovětská tragédie ...*, str. 428.

⁷⁶ Tamtéž, str. 428.

*doby ovládalo vše.*⁷⁷ Druhým krokem bylo vytvoření podniků se zahraničním kapitálem. Sovětský svaz počítal při privatizaci státních podniků se vstupem zahraničního kapitálu na trh a v tomto směru dokonce aktivně vystupoval. Preferovaná varianta byla taková, že podniky nebudou celé v zahraničním vlastnictví, nýbrž se bude jednat o spoluvlastnictví s domácím kapitálem. *Zapojení západních podnikatelů do oblasti služeb, stavebnictví a dopravy bylo sovětským vedením vítáno.*⁷⁸

Ke konci roku 1986 sestavila vláda seznam podniků, jimž byla umožněna komunikace se zahraničím. Za dva roky, v prosinci 1988, se po zkušebním období vláda rozhodla tento seznam podniků s přístupem na zahraniční trh zásadně rozšířit, k čemuž zároveň liberalizovala zákony týkající se zakládání podniků. Zahraniční subjekty pak mohly získat v podnicích většinový podíl a mohly si dosazovat dokonce vlastní ředitele, jejichž výběr nebyl omezen na příslušníky Sovětského svazu.

Přes všechny reformy však pokračovala neutuchající snaha vlády, resp. různých úřadů zasahovat do zahraničního obchodu. Především ministerstvo zahraničního obchodu se stalo klíčovým. Vzhledem k tomu, že vydávalo souhlas k navázání spojení se zahraničním kapitálem, neustále sílil jeho vliv. I přes veškerou snahu státního aparátu udržet si neotřesitelnou direktivní pozici, však působila přítomnost zahraničního kapitálu další trhlinu v systému.

2.5 Reforma zemědělství

V předchozích kapitolách bylo naznačeno, jak fungovala šedá ekonomika orientující se na deficitní zboží a jak státní aparát nebyl schopen potlačit soukromé podnikání, přestože disponoval veškerými prostředky. Otázka zemědělství je v tomto ohledu v mnohém podobná. Na rozdíl od šedé ekonomiky však soukromé podnikání v zemědělství do určité míry povoleno bylo. Zemědělci směli pracovat na malé části jim svěřené půdy. Půdu sice oficiálně nevladnili, ale možnost prodávat vlastní produkci za tržní ceny i jiným subjektům než byl stát měla v praxi prioritu před samotným vlastnictvím.

Samozřejmě, že určité tendence ze strany státu do cen zasahovat byly i zde, ale nikdy neměly zásadní charakter. Na druhou stranu stát musel soukromé zemědělce

⁷⁷ ÅSLUND, Anders. *Russia's Capitalist Revolution ...*, str. 54.

⁷⁸ GORBAČOV, Michail Sergejevič. *Přestavba a nové myšlení pro naši zemi a pro celý svět*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1987, str. 148.

respektovat, byť mu to z ideologických důvodů rozhodně nebylo příjemné, protože státní zemědělské podniky nedokázaly zajistit Sovětskému svazu soběstačnost. *Uvádí se, že 1/4 prodáváného masa pocházela ze zvířat vykrmených dovezeným obilím, vycházelo že každá třetí houska a každé druhé balení těstovin bylo zahraničního původu.*⁷⁹ Zemědělství přitom mělo k dispozici více než 220 milionů hektarů orné půdy, z toho asi 100 milionů hektarů vzácných černozemí. V šedesátých letech se ze Západu dováželo ročně 3 miliony tun obilovin, zatímco v první polovině osmdesátých let již 37 milionů.⁸⁰ Toto je poměrně jasný důkaz, že sovětské zemědělství bylo, mírně řečeno, v neutěšeném stavu. Hlavním problémem zde byla stejně jako u ostatních odvětví průmyslu či služeb obrovská neefektivita.

Živit se zemědělskou produkcí bylo v sovětské společnosti považováno za zaměstnání, které postrádalo prestiž. Tomu odpovídalo platové ohodnocení, které patřilo k nejnižším. Pracovní a životní podmínky zemědělců lze označit přinejlepším za nedostatečné. Právě životní podmínky zemědělců na venkově jsou pro středoevropana nepředstavitelné. *Domy kolchozů byly jen v 39 % vybaveny tekoucí vodou, ve 27 % vnitřními instalatérskými rozvody, v 21 % ústředním vytápěním a v 10 % teplou vodu. V domech sovchozů byla situace jen o málo lepší. Dětská úmrtnost u venkovských dětí byla asi dvakrát větší, než u dětí narozených ve městech.*⁸¹ Tyto životní podmínky vedly k tomu, že zejména obyvatelstvo slovanského původu opouštělo vesnice a směřovalo do měst.⁸² Řada ekonomů si však uvědomovala, že toto není příčina, ale následek neefektivnosti.

Klíčovým pro znovunastartování zemědělství bylo odstranit přílišné rovnostářství. To způsobovalo, že pracovníci nebyli odměňováni na základě svých schopností a povinností adekvátně, což mělo za následek demotivaci více potřebných a zkušenějších zemědělců a osob na řídicích pozicích s odpovědností. Rovnostářství, které se tak negativně projevilo na zemědělské produkci, mělo kořeny v 60. letech. Za Brežněva byla totiž provedena výše zmiňovaná uravnílovka, která byla ekonomy chápána jako překážka dalšího rozvoje země. *Lék byl spatřován v mzdové diferenciaci.*⁸³

První zásadní krok k podpoře zemědělství byl přijat 23. listopadu 1989, kdy byl schválen zákon o pronájmu. Ten umožňoval pronájem půdy jednotlivcům či skupinám

⁷⁹ POPOV, V.; ŠMELEV, N. *Sovetskaja ekonomika ...*, str. 100.

⁸⁰ DURMAN, Karel. *Útěk od praporů ...*, str. 271.

⁸¹ WEGREN, Stephen K. *Dilemmas of Agrarian Reform in the Soviet Union*, in: *Soviet Studies*, Vol. 44, No. 1. (1992), str. 25.

⁸² DURMAN, Karel. *Útěk od praporů ...*, str. 271.

od státu či družstev. Výsledkem byla nájemní smlouva trvající padesát let, která mohla být zahrnuta do dědictví. O tom, že soukromé zemědělství se vyplatilo, hovoří nemalé rozdíly v příjmech. Zatímco průměrná mzda v kolchozu byla kolem 170 až 200 rublů, soukromníci si měsíčně přišli na 450 až 600 rublů. Neuvěřitelně v této souvislosti může vyznít, že zájem o půdu byl poměrně malý. Důvod je spatřován v tom, že přetrvávaly obavy z možné změny poměrů, kdy velká část lidí měla stále v živé paměti, jaký osud potkal kulaky.

Reformy v zemědělství se lišily v jednotlivých svazových republikách. Radikálnější reforma byla přijata v majoritní ruské části SSSR. Na konci listopadu 1990 odsouhlasil Kongres lidových zástupců na mimořádném zasedání vlastní pozemkovou reformu. Radikalnost spočívala v tom, že stát mohl půdu nejen pronajmout, ale i definitivně prodat soukromníkům. Soukromé vlastnictví ale bylo podmíněno tím, že kupující musel půdu spravovat nejméně deset let, než ji byl oprávněn opět prodat. Toto opatření bylo zjevně namířeno proti možným spekulacím.

Je úsměvné, že i sám Gorbačov, jehož přičiněním se zanedlouho rozpadl Sovětský svaz, byl v otázce zemědělské reformy vnímán jako konzervativní zastánce státního vlastnictví. Ještě konzervativněji se ke změnám stavěl sovětský předseda vlády Pavlov, které reformy otevřeně kritizoval. Postoj veřejnosti k pozemkové reformě je možné zjistit díky průzkumům veřejného mínění prováděným v Rusku. *Na podzim roku 1990 měl volný prodej půdy podporu u 64 % respondentů z Moskvy a Leningradu, 70% podporu obyvatel malých měst a pouze 46% podporu respondentů z venkovských oblastí.*⁸⁴

Samotná pozemková reforma by ale měla jen malý smysl, kdyby se zanedbala nebo dokonce vynechala cenová reforma. Problémem ale bylo, že cenová reforma se nemohla setkat s kladným přijetím ze strany veřejnosti. Bez veřejné podpory ale bylo nemožné provést úspěšně a v plném rozsahu pozemkovou reformu. Ohledně cenové reformy se strhla bitva mezi producenty, tzn. zemědělci na venkově a zpracovateli, za nimiž stáli samozřejmě i městští spotřebitelé.

*Již 4. prosince 1986 Ryžkov požadoval zvýšení cen potravin. Kilogram másla se v té době prodával za 3,40 rublů (výrobní cena 8,20 rublů), hovězí maso se prodávalo za 1,50 rublů za kilogram (náklady 5 rublů).*⁸⁵ *Kvůli odporu některých vrcholných*

⁸³ WEGREN, Stephen K. *Dilemmas of Agrarian Reform ...*, str. 10.

⁸⁴ Tamtéž, str. 18 - 19.

⁸⁵ DURMAN, Karel. *Útěk od praporů ...*, str. 305.

*představitelů, kteří viděli i problematické sociální dopady, k tomuto kroku nakonec nedošlo. Hlavní důvod byl ten, že okolo 25 milionů penzistů mělo důchod kolem 50 rublů a 50 milionů lidí žilo z měsíčního příjmu menšího než 80 rublů.*⁸⁶ Gorbačov spolu s reformisty udělal hlavní chybu v tom, že s koncem roku 1988 promarnil dobu vhodnou pro zavedení cenové reformy, kdy veřejnost pouze pasivně sledovala překotné dění. Místo toho naopak zvyšoval mzdy k zachování podpory veřejnosti, kterou ale v dané době nepotřeboval tak nutně. *V průběhu roku 1988 stouply příjmy obyvatelstva o 42 miliard rublů, zatímco v první polovině osmdesátých let to bylo průměrně o 12 - 15 miliard. Další cenová reforma byla ale připravena již na tento rok, avšak opět chyběla politická vůle vlády, která by navýšení cen provedla.*⁸⁷

Nemalý výčet chyb korunoval v květnu roku 1990 ve svém prohlášení předseda vlády Ryžkov, když oznámil masivní zdražování potravin platné od 1. července. Tímto způsobem se z jídla, které relativně nepatřilo mezi nedostatkové produkty, stalo během velmi krátké doby silně deficitní zboží. K zabránění kolapsu a vykoupení trhu s jídlem musela být přijata restriktivní opatření, mezi nimiž byla např. nutnost prokázat bydliště ve městě, ve kterém jste nakupovali. *Nakonec vláda v polovině června zdražování zrušila.*⁸⁸

Cenová reforma pokračovala i během roku 1991. 2. dubna totiž vešly v platnost nové, opět mnohem vyšší ceny. Zdražování bylo o to horší, že těsně před tím zvedly ceny potravin kolchozy dodávající potraviny mimo oficiální ekonomiku. Rapidní nárůst cen během tak krátké doby už byl příliš i pro na leccos zvyklou veřejnost, která se rozhodla stávkovat proti snižování životní úrovně a dalšímu zdražování. Vzhledem k zvyšujícím se nákladům na potraviny logicky klesala koupěschopnost obyvatelstva.

Za rychlým zdražováním stál mimo přechodu na reálné tržní ceny i další faktor. Od 1. ledna 1991 totiž jednotlivé republiky samy obstarávaly vybírání daní a samy rozhodovaly, kolik odvedou do společné sovětské pokladny. *Nejvyšší sovět Ruské federace tak např. snížil příspěvek do státního rozpočtu na rok 1991 ze 119 miliard rublů na pouhou pětinu této sumy, tj. méně než 24 mld. Předseda vlády Pavlov proto vyhlásil 22. dubna tzv. protikrizový program a Gorbačov dekretem z 16. května oznámil,*

⁸⁶ DURMAN, Karel. *Útěk od praporů ...*, str. 305.

⁸⁷ Tamtéž, str. 305.

⁸⁸ WEGREN, Stephen K. *Dilemmas of Agrarian Reform ...*, str. 22.

že hospodářská katastrofa vyžaduje mimořádných kroků. Vzniklý protikrizový program však směřoval k obnovení hospodářského i politického centralizmu.⁸⁹

O částečné zlepšení situace se pokusila rada ministrů. 20. března 1991 vydala rozhodnutí o sociálních kompenzacích pro obzvláště ohrožené skupiny obyvatel. Sem patřili důchodci, rodiny s dětmi, pracovníci ve státních službách, studenti a kolchozníci. Tato kompenzace měla dosahovat minimální výše 60 rublů měsíčně. *O několik dní později Pavlov představil záměr vlády kompenzovat 85 % uskutečněného cenového navýšení, což bylo považováno za optimální kompenzaci.⁹⁰* Tato kompenzace však měla za následek to, že cenová reforma byla zbytečná a jen se jí dále prohloubila inflace, protože stát kompenzace řešil opětovným tištěním peněz.

Proč bylo zemědělství tak důležitou oblastí je zřejmé. Nedostatek spotřebního zboží a služeb mohl režim ustát s více či méně zásadními problémy. Pokud ovšem nezajistíte obyvatelstvu základní potraviny, které jsou pro udržení systému za potřebí, dostáváte se do situace, která nevyhnutelně vede k radikálním změnám, až k samotnému kolapsu.

⁸⁹ DURMAN, Karel. *Útěk od praporů ...*, str. 473.

⁹⁰ WEGREN, Stephen K. *Dilemmas of Agrarian Reform ...*, str. 22.

3. Cesta od reformem ke kolapsu

Neuvážené a nesystémové reformní kroky vedly přes prvotní drobné úspěchy ke kolapsu sovětského hospodářství. Došlo ke zhroucení oficiálního trhu, což vedlo k vytvoření šedé ekonomiky, v níž fungoval směnný obchod. Peníze prošly tak silnou devalvaci, že prakticky ztratily svou cenu. V poslední fázi perestrojky nastalo jakési ekonomické bezvládí, které ve svém důsledku vedlo ke kolapsu zásobování. Hospodářská situace v Sovětském svazu se stala neúnosnou a nevyhnutelným důsledkem tohoto faktu byl rozpad Sovětského svazu.

3.1 Důsledky ekonomických reformem

Tak jako během první fáze reformem, tak i u druhé fáze ukazovaly prvotní výsledky mírný růst, ale bohužel to byly pouhé iluze a v roce 1989 se začaly projevovat známky silné ekonomické krize. Přes veškeré reformní snahy perestrojky se v roce 1990 dostala ekonomika do fáze, kterou lze označit slovem kolaps.

V počátcích perestrojky byl deficit financí 2 - 3 % HDP, ale v roce 1990 rapidně stoupal.⁹¹ Bylo to i v důsledku rostoucích výdajů na investice, které se v té době již mýjely účinkem. Další zátěží pro státní pokladnu byly sociální výdaje a spotřebitelské podpory. Navíc v průběhu osmdesátých let neustále klesaly příjmy v důsledku, snižování cen ropy, menšího odbytu alkoholu a snižování daní v rámci podpory a rozvoje. Tyto fiskální problémy byly velice závažné, ale sovětská vláda je jak bylo jejím zvykem utajovala a zároveň ignorovala.

K prohlubování krize přispívali i manažeři státních podniků, kteří se při výrobě zaměřovali na zboží s vyšší přidanou hodnotou, což přispívalo k nárůstu skryté inflace.⁹²

Zaměstnancům stoupaly mzdy, ale nebylo co si za ně koupit. Typickým příkladem chování každé sovětské domácnosti té doby byla snaha předzásobit se základními potravinami a drogerií. *V důsledku toho vypukla v roce 1989 stávková hnutí horníků, protože začal být nedostatek základních potřeb jako bylo mýdlo, cukr a toaletní papír.⁹³ Vláda v rámci zachování klidu a nešíření nepokojů horníkům vyhověla.*

⁹¹ ÅSLUND, Anders. *Russia's Capitalist Revolution ...*, str. 68.

⁹² Tamtéž, str. 55.

⁹³ Tamtéž, str. 69.

U dopadů hospodářské politiky prováděné v Sovětském svazu můžeme zaznamenat zajímavý fakt, kdy občané přestávali věřit oznámením vlády v hospodářské oblasti.⁹⁴

Ve snaze zachránit co se dá byly v létě roku 1990 představeny dva alternativní programy hospodářské reformy. Plán N. I. Ryžkova - Abalkina a plán G. A. Javlinského⁹⁵ - S. S. Šatalina⁹⁶ spočívající v radikální přestavbě během „500 dnů“. Podle plánu zpracovaného skupinou pod Abalkinovým vedením měla mít přestavba poměrně značné negativní následky na celý ekonomický systém. Tento plán byl odmítnut. Samotný plán 500 dní byl však ještě radikálnější, neboť navrhoval přípravu reformy vedoucích ke vzniku plně tržního hospodářství. Ke změně institucí měla být doba 500 dní dostatečná a plán toto pětisetdenní období rozděloval na několik etap. Hlavním zastáncem této alternativy byla vláda Ruské federace. Její motiv byl jasný – přesunout rozhodování do jednotlivých republik a oblastí. Výše zmínění plánovači Abalkin a Ryžkov v tomto logicky spatřovali nezanedbatelné nebezpečí, protože by se z formálního federativního zřízení stala opravdová federace. *Gorbačov byl plánem 500 dní původně nadšen, ale rizika, která s ním byla spojena nakonec Gorbačova vedla ke snaze oba plány spojit. V říjnu 1990 byl nakonec plán 500 dní zcela odmítnut.⁹⁷*

Ke konci roku 1990 byla hospodářská krize neúnosná. *Navíc v lednu 1991 přišla dlouho odkládaná deregulace cen vysoce dotovaných komodit: potravin, oděvů, potřeb pro děti apod., u nichž vzrostly ceny několikanásobně.⁹⁸* Vzhledem k situaci, kterou Sovětský svaz procházel v tomto období, měla reforma záporný dopad a přispěla k urychlení ekonomického rozkladu a rozpadu Sovětského svazu během roku 1991.

⁹⁴ BOETTKE, Peter J. *Why Perestroika failed ...*, str. 9.

⁹⁵ Grigorij Aleksejevič Javlinskij (* 1952), ruský ekonom, který byl od roku 1989 vedoucím Svobodného ekonomického oddělení při Radě ministrů SSSR. Pracoval na programu hospodářské reformy „500 dní“. Dnes je hlavním představitelem ruské politické strany Jablko.

⁹⁶ Stanislav Sergejevič Šatalin (1934 - 1997) byl vedoucím Ekonomického oddělení Akademie věd SSSR. Stál v čele týmu připravující radikální plán přechodu k tržní ekonomice „500 dní“, který je někdy také nazývá „Šatalinův plán“.

⁹⁷ DURMAN, Karel. *Útěk od praporů ...*, str. 465.

⁹⁸ VYKOUKAL, Jiří; TEJCHMAN, Miroslav; LITERA, Bohuslav. *Východ ...*, str. 665.

Závěr

Z práce vyplývá, že Sovětský svaz se ve druhé polovině osmdesátých let nacházel v tak kritické hospodářské situaci, že reformy byly nutností pro záchranu zřízení. Snaha sovětského vedení postupnými kroky zlepšit stav hospodářství a tím zvýšit blahobyt obyvatelstva ale naopak přiváděla zemi do stále obtížnější hospodářské i vnitropolitické situace. Výrazně se projevil negativní aspekt celého systému, který byl vybudován na základě propojení společenských věd s ideologickými dogmaty. Takto nastavený systém nebyl schopen vypracovat odpovídající analýzy dopadů všech prováděných opatření. Další velkou překážkou pro úspěšné reformy bylo, že ne vždy byla na straně politických vůdců ochota názorům odborníků nejen z ekonomické oblasti, naslouchat.

Snaha implementovat do plánovaného hospodářství prvky tržní ekonomiky vedla k ještě větší destabilizaci systému. Poskytnutí větší svobody podnikům vedlo tyto subjekty k preferování svých vlastních zájmů. Přirozenou snahou každého podniku v tržním hospodářství je dosažení co nejlepších podmínek pro jeho fungování. Sovětské podniky se ve své podstatě snažily o totéž, jenže jejich snaha byla limitována systémem, který jim sice teoreticky tuto možnost dával, ale praxe byla jiná. Nejlepší pozice se proto sovětské podniky snažily docílit hledáním mezer v zákonech, nařízeních a dalších předpisech. Preferování těchto „sobeckých“ zájmů však nebylo v souladu s očekáváními a potřebami tvůrců hospodářské politiky, což dokazuje, že sovětský systém nemohl přijmout prvky tržní ekonomiky, aniž by to vedlo k destabilizaci a rozkladu.

Zásadní problém byl v tom, že sovětské vedení nikdy zcela neumožnilo vznik základního prvku tržního hospodářství - volné tvorby cen. Nemohl tak vzniknout plnohodnotný koordinační mechanismus, a proto se hospodářství zmítalo ve stále větším chaosu. Otálení s cenovou reformou spolu s umožněním růstu důchodů obyvatelstva ještě více prohlubovalo problém deficitu zboží. To napomohlo dalšímu upevňování pozice paralelní ekonomiky. Zároveň nezodpovědná měnová politika přispívala ke vzniku inflace, která se v paralelní ekonomice plně projevovala.

Tato negativa spolu s politickou liberalizací poměrů vedla ke vzniku dvou táborů opozice vůči Gorbačovovi a jeho spolupracovníkům. Jedním táborem byli konzervativci žádající obnovení starých pořádků. Táborem ležícím na druhé straně politického spektra byli radikálové požadující rychlejší a důslednější kroky ve směřování k demokracii a tržnímu hospodářství. Oba tábory svými výpady oslabovaly pozici centra.

Gorbačovova snaha lavírovat mezi nimi byla zmařena neúspěšným srpnovým pučem konzervativců, který zvrátil situaci ve prospěch radikálů.

Pokud bychom však akceptovali předpoklad, že uvedené reformní kroky bylo možné provádět efektivním způsobem, nutně bychom tím přistoupili na hypotézu, že SSSR a s ním centrálně plánovaná ekonomika byla reformovatelná. To, co Gorbačov se svými spolupracovníky pod rouškou reformování systému uskutečňoval, se však postupně měnilo z pouhých úprav na odstraňování jeho základních atributů. Vládnoucí elity totiž ve snaze udržet si postavení a zachránit SSSR byly ochotny opustit i charakteristické znaky tohoto státu - ideologii marxismu-leninismu, centrálně plánované hospodářství a soupeření se Západem. Prohlubující se hospodářské problémy odhalily skutečnost, že existence SSSR byla jen důsledkem hrozby síly, strachu a neřešení národnostních problémů. Jakmile došlo k oslabení pozice centra, své role se s různými cíli ujímali vůdci v jednotlivých republikách a regionech. K pádu SSSR přispěly vnitřní problémy, které vyplynuly z hospodářské slabosti SSSR, jeho neschopnosti nadále hrát roli velmoci a udržet nejen své impérium, ale i svou státnost.

Seznam zkratk

Goskomcen	Státní výbor pro ceny
Gosplan	Státní plánovací úřad
Gossnab	Státní úřad pro zásobování
KSSS	Komunistická strana Sovětského svazu
NEP	Nová ekonomická politika
OSN	Organizace spojených národů
SSSR	Svaz sovětských socialistických republik
USA	Spojené státy americké
ÚV KSSS	Ústřední výbor Komunistické strany Sovětského svazu

Summary

The purpose of my bachelor thesis is to analyse the economic reforms in the Soviet Union during the period of 1985-1991. The reason for my research is my interest in proving that it was not possible to reform the Soviet economic system without the result of destroying the Soviet Union itself, i.e. the key role of the communist party, centrally planned economy, monopolistic economic structure etc.

The thesis is composed of three chapters, each of them dealing with different aspects of the Soviet economic reforms. Chapter One is introductory and analyses the initial conditions before the actual reforms, which determined its form. It also describes Michail Gorbachev as a leading person of the reforms. The last part of Chapter One deals with the character of the economy of the Soviet Union.

Chapter Two focuses on the most important economic and political reforms introduced by the Soviet leaders. It analyses the anti-alcohol campaign, massive introduction of cooperatives, monetary policy and causes of inflation, the Act on State Enterprises or reforms in the agricultural area. The causes, intended effects and actual impacts of these measures are described, pointing out the unsystematic character of the reforms and a very poor predictability of their results.

Chapter Three concentrates on the outcome of the reforms, i.e. the economic crisis and total collapse of the Soviet economy. Conclusions are drawn in this chapter that economic reforms were not possible while preserving the Soviet system. The main aim of the thesis to prove expand my initial hypothesis has been reached.

Použitá literatura

ÅSLUND, Anders. *Russia's Capitalist Revolution: Why Market Reform Succeeded and Democracy Failed*. Peterson Institute, 2007. 356 s. ISBN 978-0-88132-409-9.

Dostupný z WWW: <http://bookstore.petersoninstitute.org/book-store/4099.html>

BOETTKE, Peter J. *Why Perestroika failed. The Politics and Economics of Socialist Transformation*. London and New York: Routledge, 1992. 199 s.

Dostupný z WWW: http://economics.gmu.edu/pboettke/pubs/Why_Perestroika_Failed.pdf

BROWN, Archie. *Seven Years That Changed the World, The Gorbachev Factor*, Oxford University Press 2007. 350 s. ISBN 978-0-19-928215-9.

COHEN, Stephen F. *Was the Soviet System Reformable?*, in: *Slavic Review*, Vol. 63, No. 3. (Autumn, 2004), s. 459 - 488.

Dostupný z WWW: <http://links.jstor.org/sici?sici=0037-6779%28200423%2963%3A3%3C459%3AWT%3E2.0.CO%3B2-O>

CROZIER, Brian. *Vzestup a pád sovětské říše*, přel. N. Vrbovcová, 1. vydání, Praha: BB/art, 2004, 679 s. ISBN 80-7341-349-3.

DURMAN, Karel. *Útěk od praporů, Kreml a krize impéria 1964 - 1991*. Praha: Karolinum, nakladatelství Univerzity Karlovy, 1998. 531 s. ISBN 80-7184-672-4.

FELDBRUGGE, Ferdinand J. M. *Government and Shadow Economy in the Soviet Union*, in: *Soviet Studies*, Vol. 36, 1984, No. 4, s. 528 - 543.

Dostupný z WWW: <http://links.jstor.org/sici?sici=0038-5859%28198410%2936%3A4%3C528%3AGASEIT%3E2.0.CO%3B2-H>

GORBAČOV, Michail Sergejevič. *Přestavba a nové myšlení pro naši zemi a pro celý svět*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1987. 231 s.

KENNEDY, Paul. *Vzestup a pád velmocí. Ekonomické proměny a vojenské konflikty 1500-2000*, přel. M. Korbělík, NLN, s.r.o., 1996. 806 s. ISBN 80-7106-173-5.

MALIA, Martin. *Sovětská tragédie. Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917 – 1941*, přel. P. Vereš, 1. vydání, Praha: Argo, 2004, 566 s. ISBN 80-7203-566-5.

MURRAY, Donald. *Demokracie despotů*, přel. M. Komárek, 1. vydání, Praha: G plus G, 1997. 248 s. ISBN 80-86103-05-6.

POPOV, V.; ŠMELEV, N. *Sovetskaja ekonomika: ot plana k rynku*. Moskva: Progress, 1991. 208 s. ISBN 5-01-003282-1.

PRŮCHA, Václav. *Systém centrálně plánovaných ekonomik v zemích střední a jihovýchodní Evropy a příčiny jeho rozpadu*, ed. Daniel Váňa, Mezinárodní předkongresová konference. Praha: Vysoká škola ekonomická v Praze, 1995. 245 s.

STEPHAN, Paul B. *Perestroyka and Property: The Law of Ownership in the Post-Socialist Soviet Union*, in: *The American Journal of Comparative Law*, Vol. 39, No. 1. (Winter, 1991), s. 35 - 65.

Dostupný z WWW: <http://links.jstor.org/sici?sici=0002-919X%28199124%2939%3A1%3C35%3APAPTLO%3E2.0.CO%3B2-T>

SUTELA, Pekka. *Economic Thought and Economic Reform in the Soviet Union*, Cambridge University Press 1991. 197 s. ISBN 052138902X.

TREML, Vladimir G. *Alcohol in the USSR: A Fiscal Dilemma*, in: *Soviet Studies*, Vol. 27, No. 2. /April, 1975), s. 161 - 177.

Dostupný z WWW: <http://links.jstor.org/sici?sici=0038-5859%28197504%2927%3A2%3C161%3AAITUAF%3E2.0.CO%3B2-R>

VYKOUKAL, Jiří; TEJCHMAN, Miroslav; LITERA, Bohuslav. *Východ: vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944 – 1989*, 1. vydání, Praha: Libri, 2000. 860 s. ISBN 808-598-3826.

WEGREN, Stephen K. *Dilemmas of Agrarian Reform in the Soviet Union*, in: *Soviet Studies*, Vol. 44, No. 1. (1992), s. 3 - 36.

Dostupný z WWW: <http://links.jstor.org/sici?sici=0038-5859%281992%2944%3A1%3C3%3ADOARIT%3E2.0.CO%3B2-I>

Seznam příloh

Příloha č. 1: Osobní příjmy, sociální benefity a inflace v SSSR 1985 - 1990 (graf)

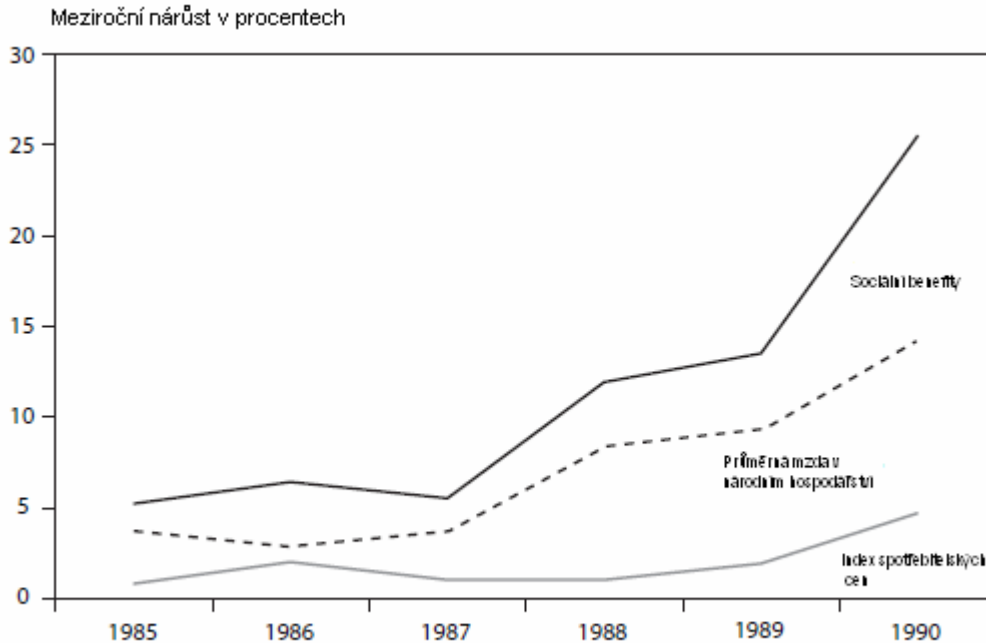
Příloha č. 2: Vývoj počtu podnikatelů a zaměstnanců družstev (tabulka)

Příloha č. 3: Zahraniční dluh a dluhová služba ve směnitelných měnách (graf)

**Příloha č. 4: Ukazatele ekonomického vývoje SSSR (průměrné roční změny v %)
(tabulka)**

Přílohy

Příloha č. 1: Osobní příjmy, sociální benefity a inflace v SSSR 1985 - 1990

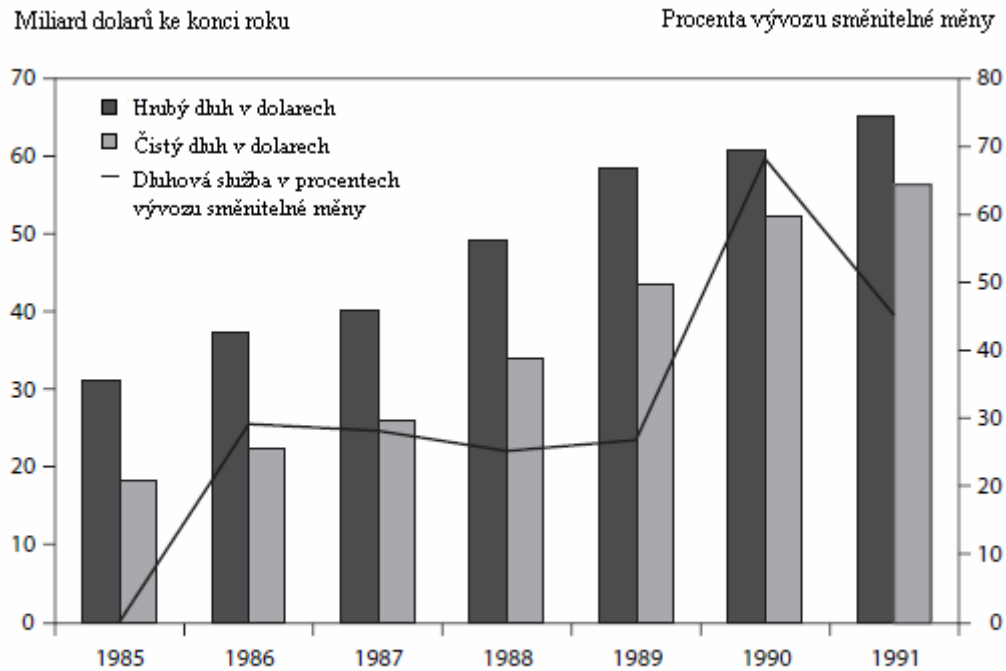
Zdroj: ÅSLUND, Anders. Russia's Capitalist Revolution ..., str. 68

Příloha č. 2: Vývoj počtu podnikatelů a zaměstnanců družstev

Rok	Počet individuálních podnikatelů	Počet zaměstnanců ve družstvech
1986	100.000	-
1987	300.000	15.000
1988	700.000	150.000
1989	300.000	1.400.000
1990	-	4.500.000

Zdroj: POPOV, V. - ŠMELEV, N.: Sovetskaja ekonomika: ot plana k rynku, str. 91.

Příloha č. 3: Zahraniční dluh a dluhová služba ve směnitelných měnách

Zdroj: ÅSLUND, Anders. *Russia's Capitalist Revolution ...*, str. 72.

Příloha č. 4: Ukazatele ekonomického vývoje SSSR (průměrné roční změny v %)

	1981 - 1985	1986 - 1990	1989	1990	1991
Vytvořený národní důchod	3,6	1,3	2,4	-4,0	-15,0
Zaměstnanost	0,6	-0,9	-1,4	-2,0	-2,0
Produktivita práce	3,1	3,5	3,1	0,8	-6,0
Hrubá produkce zemědělství	1,0	1,0	1,3	-2,3	-7,0
Investice	3,7	5,0	4,7	-8,7	-15,0
Vývoz ²⁾	7,9	-3,6	2,4	-11,9	-33,0
Dovoz ²⁾	9,2	0,3	10,9	-2,2	-44,0

²⁾ přepočteno na ruble

Zdroj: PRŮCHA, Václav. *System centrálně plánovaných ekonomik v zemích střední a jihovýchodní Evropy a příčiny jeho rozpadu*, ed. Daniel Váňa, Praha: Vysoká škola ekonomická v Praze, 1995. str. 234.

